

บทที่ ๓

รูปแบบและวิธีการบรรเทาอกุศลมูลในชีวิตประจำวัน

การที่จะกำหนดรูปแบบเพื่อตีกรอบวิธีการบรรเทาอกุศลมูล นั้น ผู้วิจัยขอกำหนดประเด็นศึกษาไว้ ๓ หัวข้อคือ

- (๑) กรอบแนวคิด
- (๒) การสังเคราะห์อกุศลมูลลงในอุปกิเลส
- (๓) กรอบแนวคิดในอุบายวิธีบรรเทาอกุศลมูล

ทั้งนี้ จะได้อธิบายความโดยแยกแยะแต่ละประเด็นเป็นลำดับไป

๓.๑ กรอบวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

ขั้นตีกรอบกรอบแนวคิด ผู้วิจัยขอยึด “วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ” ของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือ “พุทธธรรมฉบับปรับขยาย” สรุปความได้ว่า วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ก็คือการนำเอาโยนิโสมนสิการมาใช้ในทางปฏิบัติ หรือโยนิโสมนสิการที่เป็นภาคปฏิบัติการ วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ หรือที่เรียกสั้นๆ ว่า วิธีโยนิโสมนสิการนี้ แม้จะมีหลายอย่างหลายวิธี แต่เมื่อว่าโดยหลักการ ก็มี ๒ แบบ คือ

- โยนิโสมนสิการที่มุ่งสกัด หรือกำจัดอวิชชาโดยตรง
- โยนิโสมนสิการที่มุ่งเพื่อสกัด หรือบรรเทาตัณหา

โยนิโสมนสิการที่มุ่งกำจัดอวิชชาโดยตรงนั้น ตามปกติเป็นแบบที่ต้องใช้ในการปฏิบัติจนถึงที่สุด เพราะทำให้เกิดความรู้ความเข้าใจตามเป็นจริง ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการตรัสรู้

ส่วนโยนิโสมนสิการแบบสกัดหรือบรรเทาตัณหา มักใช้เป็นข้อปฏิบัติขั้นต้นๆ ซึ่งมุ่งเตรียมพื้นฐานหรือพัฒนาตนเองด้านคุณธรรม ให้เป็นผู้พร้อมสำหรับการปฏิบัติขั้นสูงขึ้นไป เพราะเป็นเพียงขั้นขัดเกลาจิตใจ แต่โยนิโสมนสิการหลายวิธีใช้ประโยชน์ได้ทั้งสองอย่าง คือ ทั้งกำจัดอวิชชา และบรรเทาตัณหาไปพร้อมกัน^๑

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แสดงวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการไว้ ๑๐ วิธี คือ

- (๑) วิธีคิดแบบสืบสาวเหตุปัจจัย
- (๒) วิธีคิดแบบแยกแยะส่วนประกอบ
- (๓) วิธีคิดแบบสามัญลักษณ์
- (๔) วิธีคิดแบบอริยสัจ/คือแบบแก้ปัญหา

^๑พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย , พิมพ์ครั้งที่ ๓๕, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๖๒๗.

- (๕) วิธีคิดแบบอรรถธรรมสัมพันธ์
- (๖) วิธีคิดแบบเห็นคุณโทษและทางออก
- (๗) วิธีคิดแบบรู้คุณค่าแท้-คุณค่าเทียม
- (๘) วิธีคิดแบบเร้ากุศล
- (๙) วิธีคิดแบบอยู่กับปัจจุบัน
- และ (๑๐) วิธีคิดแบบวิรัชชาวาท

อย่างไรก็ดี ในจำนวนวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ ๑๐ วิธีนี้ ผู้วิจัยขอใช้วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือวิธีคิดแบบแก้ปัญหามาใช้กับการคิดอุปบายวิธีบรรเทาอกุศลมูล

วิธีคิดแบบอริยสัจ หรือคิดแบบแก้ปัญหา เรียกตามไวยาหารทางธรรมได้ว่า วิธีแห่งการดับทุกข์ จัดเป็นวิธีคิดแบบหลักการอย่างหนึ่ง เพราะสามารถขยายให้ครอบคลุมวิธีคิดแบบอื่นๆ ได้ทั้งหมดดังมีข้อความปรากฏว่า

“ภิกษุ นั่น ย่อมมนสิการโดยแยกคาย (โยนิโสมนสิการ) ว่า ทุกข์ คือดังนี้ ; ย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า เหตุเกิดแห่งทุกข์ คือดังนี้ ; ย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า ความดับแห่งทุกข์ คือดังนี้ ; ย่อมมนสิการโดยแยกคายว่า ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ คือดังนี้เมื่อเธอมนสิการโดยแยกคายอยู่อย่างนี้ สังโยชน์ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส ย่อมถูกละเสียได้”^๒

วิธีคิดแบบอริยสัจ มีลักษณะทั่วไป ๒ ประการ คือ

๑) เป็นวิธีคิดตามเหตุและผล หรือเป็นไปตามเหตุและผล สืบสาวจากผลไปหาเหตุแล้วแก้ไขและทำการที่ต้นเหตุ จัดเป็น ๒ คู่ คือ

คู่ที่ ๑ : ทุกข์เป็นผล เป็นตัวปัญหา เป็นสถานการณ์ที่ประสบ ซึ่งไม่ต้องการสมุทัยเป็นเหตุ เป็นที่มาของปัญหา เป็นตัวการที่ต้องกำจัดหรือแก้ไขจึงพ้นปัญหา

คู่ที่ ๒ : นิโรธเป็นผล เป็นภาวะสิ้นปัญหา เป็นจุดหมาย ซึ่งต้องการจะเข้าถึง
มรรคเป็นเหตุ เป็นวิธีการ เป็นข้อปฏิบัติ ที่ต้องกระทำในการแก้ไขสาเหตุ เพื่อบรรลุจุดหมาย คือภาวะสิ้นปัญหา อันได้แก่ความดับทุกข์

๒) เป็นวิธีคิดที่ตรงจุดตรงเรื่อง ตรงไปตรงมา มุ่งตรงต่อสิ่งที่จะต้องทำต้องปฏิบัติต้องเกี่ยวข้องของชีวิต ไม่ฟุ้งซ่านออกไปในเรื่องฟุ้งเฟ้อ ที่สักว่าคิดเพื่อสนองตัณหามานะทิฏฐิ ซึ่งไม่อาจนำมาใช้ปฏิบัติ ไม่เกี่ยวกับการแก้ไขปัญหาม^๓

ได้กล่าวแล้วว่า วิธีคิดแบบนี้ รับกัน หรือต่อเนื่องกัน กับวิธีคิดแบบที่ ๓ กล่าวคือ เมื่อประสบปัญหาได้รับความทุกข์ และเมื่อสามารถวางใจวางท่าที่ต่อสถานการณ์ได้อย่างถูกต้องตามวิธีคิดแบบที่ ๓ ขั้นที่ ๑ แล้ว ต่อจากนั้น เมื่อปฏิบัติด้วยปัญญาเพื่อแก้ไขปัญหามาตามวิธีปฏิบัติขั้นที่ ๒ ของ

^๒ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๑/๑๓, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๑/๒๑.

^๓ดูรายละเอียดใน จูฬมาลุงโกโยวาทสูตร, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๔๗-๑๕๒/๑๔๓-๑๕๓.

วิธีคิดแบบที่ ๓ นั้น พึงดำเนินความคิดในส่วนรายละเอียดขยายออกไปตามขั้นตอน อย่างที่แสดงในวิธีคิดแบบที่ ๔ นี้

หลักการ หรือสาระสำคัญของวิธีคิดแบบอริยสัจ ก็คือ การเริ่มต้นจากปัญหา หรือความทุกข์ที่ประสบ โดยกำหนดรู้ ความเข้าใจปัญหา คือความทุกข์นั้น ให้ชัดเจน แล้วสืบค้นสาเหตุเพื่อเตรียมแก้ไข ในเวลาเดียวกัน กำหนดเป้าหมายของตนให้ชัดว่าคืออะไร จะเป็นไปได้หรือไม่ และเป็นไปได้อย่างไร แล้วคิดวางวิธีปฏิบัติที่จะกำจัดสาเหตุของปัญหา โดยสอดคล้องกับการที่จะบรรลุจุดหมายที่กำหนดไว้นั้น

ในวิธีคิดตามวิธีนี้ จะต้องตระหนักถึงกิจ หรือหน้าที่ ที่พึงปฏิบัติต่ออริยสัจแต่ละข้ออย่างถูกต้องด้วย เพื่อให้มองเห็นเค้าความในเรื่องนี้ จะกล่าวถึงหลักอริยสัจ และวิธีปฏิบัติเป็นขั้นๆ โดยย่อ ดังนี้

ขั้นที่ ๑ ทุกข์ คือ สภาพปัญหา ความคับข้อง ติดขัด กัดดัน บีบคั้น บกพร่องที่เกิดมีแก่ชีวิต หรือที่คนได้ประสบ ซึ่งกว้างอย่างกว้างที่สุดก็คือ ภาวะที่สังขาร หรือนามรูป หรือขันธ ๕ หรือโลก และชีวิต ตกอยู่ใต้อำนาจกฎธรรมดา เป็นของไม่เที่ยงแท้คงที่ ถูกเหตุปัจจัยต่าง ๆ กัดดันบีบคั้น และขึ้นต่อเหตุปัจจัย ไม่มีตัวตนที่อยู่ในอำนาจครอบครองบังคับได้จริง จึงขัดขึ้นฝืนความอยากความยึดถือ บีบคั้นใจ ที่ไม่ได้ตามปรารถนา

สำหรับทุกข์นี้ เรามีหน้าที่เพียงกำหนดรู้ คือทำความเข้าใจและกำหนดขอบเขตให้ชัด เหมือนอย่างแพทย์กำหนดรู้ หรือตรวจให้รู้ว่าเป็นอาการของโรคอะไร เป็นที่ไหน หน้าที่นี้เรียกว่า ปริยญา

เราไม่มีหน้าที่เอาทุกข์มาครุ่นคิด มาแบกไว้ หรือคิดขัดเคืองเป็นปฏิปักษ์กับความทุกข์ หรือห่วงกังวล อยากหายทุกข์ เพราะคิดอย่างนั้น มีแต่จะทำให้ทุกข์เพิ่มขึ้น เราอยากแก้ทุกข์ได้ แต่เราก็แก้ทุกข์ด้วยความอยากไม่ได้ เราต้องแก้ด้วยรู้มัน และกำจัดเหตุของมัน ดังนั้นจะอยากไปก็ไม่มีประโยชน์ มีแต่โทษเพิ่มขึ้น

ขั้นนี้ นอกจากกำหนดรู้แล้ว ก็เพียงวางใจวางท่าที่แบบรู้เท่าทันคติดธรรมดา อย่างที่กล่าวแล้วในขั้นที่ ๑ ของวิธีที่สาม เมื่อกำหนดรู้ทุกข์ หรือเข้าใจปัญหา เรียกว่าทำปริยญาแล้ว ก็เป็นอันปฏิบัติหน้าที่ต่อทุกข์ หรือต่อปัญหาเสร็จสิ้น พึงก้าวไปสู่ขั้นที่ ๒ ทันที

ขั้นที่ ๒ สมุทัย คือ เหตุเกิดแห่งทุกข์ หรือสาเหตุของปัญหา ได้แก่เหตุปัจจัยต่างๆ ที่เข้ามาสัมพันธ์ขัดแย้งส่งผลสืบทอดกันมา จนปรากฏเป็นสภาพบีบคั้น กัดดัน คับข้อง ติดขัด อึดอัด บกพร่อง ในรูปต่างๆ แปลกๆ กันไป อันจะต้องค้นหาให้พบ แล้วทำหน้าที่ต่อมันให้ถูกต้อง คือ ปหาน ได้แก่ กำจัด หรือละเสีย

ด้วยเหตุแกนกลางที่ยืนพื้น หรือยืนโรงกำกับชีวิตอยู่ คู่กับความทุกข์พื้นฐานของมนุษย์ พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงไว้ ทั้งระดับตัวแสดงหน้าโรง คือ ตัณหา และระดับเต็มกระบวน หรือเต็มโรง คือการสัมพันธ์สืบทอดกันแห่งเหตุปัจจัย เริ่มแต่ อวิชชา ตามหลักปฏิจจสมุปบาท

เมื่อประสบทุกข์ หรือปัญหาจำเพาะแต่ละกรณี ก็ต้องพิจารณาสืบสาวหาสาเหตุและเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ได้แก่ ใช้วิธีคิดแบบที่ ๑ ถ้าเป็นปัญหาเกี่ยวกับปัจจัยด้านมนุษย์ ก็พิจาณาตัวเหตุแกนกลาง หรือเหตุยีนโรมาพิจารณาพร้อมกับเหตุปัจจัยเฉพาะกรณีด้วย เมื่อสืบค้น วิเคราะห์ และวินิจฉัย จาบบูลเหตุของปัญหา ซึ่งจะต้องกำจัดหรือแก้ไขได้แล้ว ก็เป็นอันเสร็จสิ้นการคิดขั้นที่สอง

ขั้นที่ ๓ นิโรธ คือ ความดับทุกข์ ความพ้นทุกข์ ภาวะไร้ทุกข์ ภาวะพ้นปัญหา หหมดหรือปราศจากปัญหา เป็นจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ สัจฉิกิริยา หรือประจักษ์แจ้ง ทำให้เป็นจริง ทำให้สำเร็จ หรือลุถึง

ในขั้นนี้ จะต้องกำหนดได้ว่า จุดหมายที่ต้องการคืออะไร การที่ปฏิบัติอยู่นี้ หรือจะปฏิบัติเพื่ออะไร จะทำกันไปไหน จุดหมายนั้นเป็นไปได้หรือไม่ เป็นไปอย่างไร มีหลักการในการเข้าถึงอย่างไร มีจุดหมายรองหรือจุดหมายลัดหลั่นแบ่งเป็นขั้นตอนในระหว่างได้อย่างไรบ้าง

ขั้นที่ ๔ มรรค คือ ทางดับทุกข์ ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์ หรือวิธีแก้ไขปัญหา ได้แก่ วิธีการ และรายละเอียดสิ่งที่จะต้องปฏิบัติ เพื่อกำจัดเหตุปัจจัยของปัญหา ให้เข้าถึงจุดหมายที่ต้องการ ซึ่งเรามีหน้าที่ ภาวนา คือ ปฏิบัติ หรือลงมือทำ

สิ่งที่พึงทำในขั้นของความคิด ก็คือ กำหนดวางวิธีการ แผนการ และรายการสิ่งที่จะต้องทำ ซึ่งจะช่วยให้แก้ไขสาเหตุของปัญหาได้สำเร็จ โดยสอดคล้องกับจุดหมายที่ต้องการ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้แสดงการคิดแก้ปัญหาแบบอริยสัจมาเปรียบเทียบกับวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ไว้ดังนี้

พุทธธรรมได้แสดงโยนิโสมนสิการ ซึ่งเป็นวิธีการแห่งปัญญาไว้หลายวิธี สำหรับใช้ในสถานการณ์ต่างกันบ้าง ใช้ประกอบกันในสถานการณ์เดียวกันบ้าง น่าสังเกตว่า ในสมัยปัจจุบัน คำว่าวิธีการแห่งปัญญา บางทีใช้เรียกวิธีคิดแบบวิทยาศาสตร์ ที่มีชื่ออีกอย่างหนึ่งว่าวิธีคิดแบบแก้ปัญห ซึ่งในที่นี้ใช้เรียกวิธีคิดแบบอริยสัจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงเห็นควรยกวิธีคิด ๒ แบบนั้นมาเทียบเคียงกันดู

วิธีการแบบวิทยาศาสตร์ มี ๕ ขั้นตอน คือ

๑. การกำหนดปัญหาให้ถูกต้อง (Location of Problems)
๒. การตั้งสมมติฐาน (Setting up of Hypothesis)
๓. การทดลองและเก็บข้อมูล (Experimentation and Gathering of Data)
๔. การวิเคราะห์ข้อมูล (Analysis of Data)
๕. การสรุปผล (Conclusion)

พึงสังเกตว่าในวิธีคิดแบบนี้ ก็มีการสืบสาวหาสาเหตุเป็นส่วนสำคัญด้วย แต่เอามาแฝงไว้ในขั้นตอนที่ ๒ เพราะบางครั้งสาเหตุที่คาดนั่นเอง เป็นตัวสมมติฐาน บางครั้งสาเหตุบ่งถึงสมมติฐาน ไปด้วยในตัว แต่ก็มีข้อแย้งในหลายกรณี สาเหตุไม่บ่งถึงสมมติฐาน และต้องตั้งสมมติฐานเพื่อไว้หลายอย่าง

ในส่วนวิธีคิดแบบ(แสวง) อริสัจ แยกการสืบสาเหตุเป็นขั้นที่ ๑ และจัดขั้นทั้งหมดเป็น ๒ ระดับ เทียบพอเห็นเค้า:

ก. กระบวนการธรรม (ตามสภาวะ) เป็นขั้นตอนของการเข้าถึงด้วยความรู้ คือข้อคิดและให้รู้ตรงความเป็นจริง ที่เป็นอย่งนั้นอยู่แล้ว

๑. ขั้นกำหนดทุกข์ ให้รู้ว่าทุกข์หรือปัญหา คืออะไร อยู่ที่ไหนมีขอบเขตแคใด = ขั้นกำหนดปัญหา

๒. ขั้นสืบสาวสมุทัย หยั่งสาเหตุของทุกข์ หรือปัญหานั้น = (ไม่แยกต่างหาก)

๓. ขั้นแก้นิโรธ ให้เห็นกระบวนการที่แสดงว่า การดับทุกข์แก้ปัญหและเป็นไปได้ และอย่างไร = ขั้นตั้งสมมติฐาน

ข. กระบวนวิธี (ของมนุษย์) เป็นขั้นที่ต้องลงมือปฏิบัติ

๔. ขั้นเพ้นหามรรค แยกย่อยออกเป็น ๓ ขั้น

- มรรค ๑ : เอสนา (ควสนา, รวมถึงวิมังสา) แสงหาข้อพิสูจน์ / ทดลอง = ขั้นทดลองและเก็บข้อมูล

- มรรค ๒ : วิมังสา (หรือประจาร) ตรวจสอบ ร่อน เลือกเก็บข้อมูลถูกต้องใช้ได้
จริง : ขั้นวิเคราะห์ข้อมูล

- มรรค ๓ : อนุโพธ กันข้อที่ผิดออก จับหรือเพ้นได้มรรคแท้ ซึ่งไปสู่ผล คือ
แก้ปัญห ได้ = ขั้นสรุปผล

ขั้นตอนเหล่านี้ มีการแสวงหาสัจธรรมของพระพุทธเจ้า เป็นตัวอย่างดังนี้

๑. **ขั้นกำหนดทุกข์** ความทุกข์ความเดือดร้อน ปัญหาต่างๆ ของมนุษย์มีมากมายหลายอย่าง ทั้งทางกาย ทางใจ ทั้งภายในและภายนอก แต่เมื่อว่าโดยพื้นฐาน ก็คือภาวะบีบคั้นทางกายใจ ภาวะที่ขัดแย้ง ผืน ไม่เป็นไปตามความอยาก ความยึดถือของมนุษย์

ปัญหาหรือความทุกข์ของมนุษย์ อาจมีรูปลักษณะต่างๆ แปรไปตามถิ่นกาล ซึ่งจะต้องใช้วิธีแก้ไขให้ตรงตามรูปลักษณะ และเฉพาะกาลเทศะนั้นๆ แต่ความทุกข์พื้นฐานนี้ เป็นปัญหาที่เนื่องด้วยชีวิต อยู่กับธรรมชาติของมนุษย์เอง เป็นทุกข์หรือปัญหาของตัวคนแท้ๆ ไม่ว่าคนนั้นจะอยู่กลางธรรมชาติ หรือไปรวมเป็นสังคม ทุกข์หรือปัญหาเหล่านี้ก็ติดตามตัวไป แสดงและก่อผลกับคนเสมอไป ไม่ว่ามนุษย์จะแก้ไขปัญหาดับทุกข์ที่เนื่องด้วยกาลเทศะอย่างไรหรือไม่ การแก้ไขทุกข์ขั้นพื้นฐานนี้ ก็เป็นกิจที่ต้องกระทำย่นพื้นตลอดเวลาเสมอไป และความทุกข์ขั้นพื้นฐานที่ได้รับการแก้ไขหรือไม่ จะมีผลต่อการมี และต่อการแก้ปัญหอื่นๆ ทุกระดับด้วย ประโยชน์ที่จำเป็นซึ่งเป็นพื้นฐานที่สุด และสูงที่สุดของชีวิตจึงอยู่ที่การแก้ไขความทุกข์พื้นฐานแห่งชีวิตนี้ได้ ส่วนทุกข์หรือปัญหอื่นๆ ก็ต้องแก้ไขอีกชั้นหนึ่ง คู่เคียงกันไป ตามคราวตามกรณี

๒. **ขั้นสืบสาวสมุทัย** เพื่อจะได้เล็งเห็นหนทางแก้ไขต่อไป ขั้นนี้สัมพันธ์กับขั้นที่ ๓ คือ ขั้นแก้นิโรธ หมายความว่า จะแก้นิโรธอย่างไร ก็อยู่ว่าจะจับเหตุได้ถูกต้องตรงหรือไม่

แยกแบบ ก.ข.ค. จับสาเหตุไม่ชัด เช่นเห็นว่า เพราะยังได้สุขไม่เพียงพอหรือไม่สืบหาสาเหตุเลย มองข้ามขั้นไป

แบบ ง. จับได้ว่า สาเหตุแห่งทุกข์คือตัณหา หรือลึกลับลงไปอีกได้แก่กระบวนการธรรมปฏิบัติสมุปปาต โยงไปถึงอวิชชา

๓. **ขั้นเกินนิโรธ** คาดหวังว่า การดับทุกข์จะเป็นไปได้ ตามกระบวนการดังนี้ (คราวละอย่าง)

แบบ ก. แสวงหากามสุข บำรุงบำเรอตนให้เต็มที่

แบบ ข. บำเพ็ญทานสมาบัติ ตามโยคีวิธี

แบบ ค. บำเพ็ญตบะ ดำเนินชีวิตเข้มงวด ทรมานกาย

แบบ ง. ตัดวงจรปฏิเสธสมุปปบาท ดับอวิชชา ตัดทางตัณหา มีสติดำเนินชีวิตด้วยปัญญา

๔. ขั้นพ้นหามรรค

มรรค ๑ : เอสนา พระพุทธเจ้าได้เคยดำเนินชีวิต และปฏิบัติตามวิธีการครบแล้วทั้ง ๔ อย่างนอกจากนั้น ยังได้ทรงสังเกตเห็นชีวิต ความเป็นไปของคนและสังคม ที่เป็นอยู่หรือปฏิบัติเช่นนั้นแล้ว ว่าเป็นอย่างไร

มรรค ๒ : วิมังสา วิเคราะห์ผลการสังเกตทดลอง ทรงตระหนัก (ตั้งแต่ก่อนออกผนวช) ว่า การแสวงหาแต่กามสุขไม่อาจให้ชีวิตมีความหมายประสพสาระที่แท้จริง และนำไปสู่การเบียดเบียน ทรงเห็นชัดว่า การบำเพ็ญวิธียุคจะนำไปสู่ผลสำเร็จทางจิต อันเป็นฝ่ายสมาธิอย่างเดียว การบำเพ็ญ ตบะก็เป็นการหาทุกข์ทำตนให้ลำบากเดือดร้อนเปล่าๆ ส่วนวิถีแห่งปัญญา ที่ดับอวิชชา ไม่ขึ้นต่อตัณหา สามารถดับเหตุแห่งทุกข์ ทำให้หลุดพ้นเป็นอิสระได้จริง

มรรค ๓: อนุโพธ จึงได้ความรู้เห็นตามเป็นจริง ที่เป็นข้อสรุปว่า วิถีแห่งกามสุข และตบะเป็นทางสุดโต่ง (อันตะ) โยคะวิธีก็ทำให้ติดค้างอยู่ในระหว่าง ยังมีไช้ทาง (เป็นอมรรค) ส่วนทางสายกลางซึ่งเป็นวิถีแห่งปัญญา เริ่มต้นด้วยปัญญาอันเห็นชอบ เรียกว่าสัมมาทิฐิ จึงเป็นทางที่ถูกต้องยุติว่า ตัวมรรค หรือมรรคแท้ได้แก่อริมรรคมงคล ๘^๔

คนที่มีโยนิโสมนสิการ รู้จักคิด รู้จักมอง ย่อมมองเห็น และหาแง่ที่เป็นประโยชน์มาใช้ในการพัฒนาส่งเสริมความเจริญงอกงามในชีวิตได้ตลอดเวลาและทุกสถานการณ์

แม้จะประสบความยากจน ความเจ็บไข้ได้ป่วย หรือสิ่งที่เรียกกันว่าเคราะห์ร้ายอย่างหนึ่งอย่างใด ก็ไม่ทำให้เขามีติดบอด หรืออับจนสภาพเลวร้ายที่ได้ประสบ มักเป็นจุดกระทบให้เกิดปัญญา หรือคุณธรรม และการพัฒนาคุณสมบัติต่างๆ ได้มากยิ่งขึ้น เข้าทำนองที่บางครั้ง เราได้ยินคำพูดว่า ข้าพเจ้าโชคดีที่เกิดมามีความยากจน เป็นโชคดีของข้าพเจ้าที่ได้ป่วยหนักในครั้งนั้น แม้กระทั่งมีเรื่องเล่าทางคัมภีร์ว่าบางท่านได้ยินคำพูดของคนบ้าแล้ว เกิดความเห็นแจ้งสัจธรรมดับกิเลสหมดไปได้ก็มี

ในทางตรงกันข้าม บางคนทั้งที่เกิดมาสวย ร่ำรวย หรือมีศักดิ์สูง แต่ขาดโยนิโสมนสิการมีแต่โยนิโสมนสิการ แทนที่สภาพชีวิตที่เป็นเหมือนโชคกลานั้น จะเป็นทุนหรือเป็นเครื่องเสริมโอกาสให้เขาสามารถพัฒนาชีวิตได้สะดวกรวดเร็วผลสมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่กลับเป็นตัวเร้าเร่งตัณหา มานะ ทิฐิให้หนาแน่นรุนแรงพร้อมด้วยความเกียจคร้าน ลุ่มหลงมัวเมาติดตามมา แย่งชิงพรากเอาความโชคดีไปจากเขา โชคดีมีค่าเป็นโชคร้าย และชีวิตก็ไม่เจริญงอกงาม

^๔ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๘๖.

คนทั่วไปซึ่งสั่งสมความเคยชินให้จิตมีนิสัยแห่งการคิดในแนวทางของการสนองตัณหา หรือคิดโดยมีความชอบใจไม่ชอบใจมีความยินดียินร้ายชอบชังเป็นพื้นฐาน มาเป็นเวลายาวนาน วิธีโยนิโสมนสิการแบบต่างๆ นี้ จะเริ่มเป็นเครื่องฝึกในการสร้างนิสัยใหม่ให้แก่จิต

การสร้างนิสัยใหม่นี้จำเป็นต้องใช้เวลานานบ้าง เพราะนิสัยเดิมเป็นที่สั่งสมมานานคนละเป็นสิบๆ ปี แต่เมื่อได้ฝึกขึ้นบ้างแล้ว ก็จะได้ผลคุ้มค่า เพราะเป็นการคิดที่ทำให้เกิดปัญญา ทำให้แก้ปัญหาด้วยความมีสติความทุกข์สร้างเสริมความสว่างและความสุขได้

แม้จะยังทำไม่ได้สมบูรณ์ ก็ยังพอเป็นเครื่องให้เกิดความสมดุลและมีทางออก ในยามที่ถูกความคิดตามแนวนิสัยเดิมชักไปสู่ความอับจน สู่ความทุกข์และปัญหาความบีบคั้นต่างๆ ก็พลิกผันไปสู่ความรอดพ้นภัย

ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว เมื่อพูดเชิงวิชาการ ในแง่ทำหน้าที่ วิธีโยนิโสมนสิการทั้งหมดสามารถย่อลงได้ เป็น ๒ ประเภทใหญ่ๆ คือ

๑. โยนิโสมนสิการ ประเภทพัฒนาปัญญา บริสุทธิ มุ่งให้เกิดความรู้แจ้งตามสภาวะ คือ รู้ เข้าใจมองเห็นตามเป็นจริงหรือตามที่มันเป็น เน้นที่การจัดอวิชชา เป็นฝ่ายวิปัสสนา มีลักษณะเป็นการส่องสว่างทำลายความมืด หรือชำระล้างสิ่งสกปรก ให้ผลไม่จำกัดกาล หรือเด็ดขาดนำไปสู่โลกุตตรสัมมาทิฐิ

๒. โยนิโสมนสิการ ประเภท สร้างเสริมคุณภาพจิต มุ่งปลูกเร้าให้เกิดคุณธรรม หรือกุศลธรรมอื่นๆ เน้นที่การสกัดหรือข่มตัณหา เป็นฝ่ายสมถะ มีลักษณะเป็นการเสริมสร้างพลังหรือปริมาณฝ่ายดีขึ้นมาข่มทับ หรือบังฝ่ายชั่วไว้ ให้ผลขึ้นกับกาล ชั่วคราวหรือเป็นเครื่องตระเตรียมหนุนเสริมความพร้อม และสร้างนิสัยนำไปสู่โลกียสัมมาทิฐิ^๕

สรุปความว่า การตีกรอบแนวคิด จะใช้วิถีคิดแบบโยนิโสมนสิการแบบอริยสัจ เป็นหลัก คือคิดถึง ปัญหา (ทุกข์) คือเกิดได้อย่างไร ขึ้นสืบสาวปัญหา (สมุทัย) เกิดจากสาเหตุอะไร แก้ปัญหา (นิโรธ) คือแก้ได้อย่างไร และดับด้วยอาการเช่นไร (มรรค) เมื่อตีกรอบแนวคิดไว้อย่างนี้ต่อไปจะเป็นขั้นตอนของวิธีการ

๓.๒ การสังเคราะห์อกุศลมูลลงในอุปกิเลส ๑๖

เป็นที่ทราบกันแล้วว่า “อกุศลมูล” คือธรรมที่เป็นอกุศล ธรรมฝ่ายอกุศล ธรรมที่ชั่ว ธรรมฝ่ายชั่ว และ “อกุศลมูล” คือรากเหง้าของอกุศล ต้นเหตุของอกุศลหรือต้นเหตุของความชั่ว มี ๓ อย่างคือ โลภะ โทสะ โมหะ^๖

เพื่อประโยชน์แก่การอธิบาย อกุศลมูล ๓ อย่างนี้สามารถสังเคราะห์จัดลงในอุปกิเลส คือโทษ เครื่องเศร้าหมองหรือสิ่งที่ทำจิตใจให้เศร้าหมองขุนมัว อุปกิเลสเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจและ

^๕ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๖๗๙.

^๖ ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๓, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๕๙.

ทำให้จิตใจเศร้าหมอง^๗ อุปกิเลส หมายถึง กิเลสที่จรมาด้วยอำนาจโลภะ โทสะ และโมหะ แล้วทำจิตเดิม (ภาวะจิต) ที่แม้ปกติก็บริสุทธิ์อยู่แล้วให้ต้องเศร้าหมอง^๘ ซึ่งพระพุทธเจ้าตรัสเปรียบเปรยกะภิกษุทั้งหลาย เมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน กรุงสาวัตถี ไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ช่างย้อมผ้าจะพื้งนำผ้าที่สกปรก เปราะเปื้อนใส่ลงในน้ำย้อมสีคือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือสีชมพู ผ้าผืนนั้นจะพื้งเป็นผ้าที่ย้อมได้ไม่ดี มีสีไม่สดใส ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะผ้าผืนนั้นเป็นผ้าที่ไม่สะอาด แม้ฉนใด เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกติก็เป็นอันหวังได้ ฉนนั้นเหมือนกัน ช่างย้อมผ้า จะพื้งนำผ้าที่สะอาดหมดจด ใส่ลงในน้ำย้อมสี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง หรือ สีชมพู ผ้าผืนนั้นจะพื้งเป็นผ้าที่ย้อมได้ดี มีสีสดใส ข้อนั้น เพราะเหตุไร เพราะผ้าผืนนั้นเป็นผ้าที่สะอาด แม้ฉนใด เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุกติก็เป็นอันหวังได้ ฉนนั้นเหมือนกัน

อุปกิเลสแห่งจิต ๑๖ ชนิด

ภิกษุทั้งหลาย อุปกิเลส ๒ แห่งจิต อะไรบ้าง คือ

๑. อภิขฌาวิสมโลภะ (ความโลภไม่สม่ำเสมอคือความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๒. พยาบาท (ความคิดปองร้ายผู้อื่น) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๓. โภระ (ความโกรธ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๔. อุปนาหะ (ความผูกโกรธ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๕. มกฺขะ (ความลบหลู่คุณท่าน) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๖. ปลาสะ (ความตีเสมอ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๗. อิสสา (ความริษยา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๘. มัจฉริยะ (ความตระหนี่) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๙. มายา (มารยา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๐. สาถะยยะ (ความโอ้อวด) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๑. ถัมภะ (ความหัดื้อ) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๒. สารัมภะ (ความแข่งดี) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๓. มานะ (ความถือตัว) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๔. อติมานะ (ความดูหมิ่นเขา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๕. มทะ (ความมัวเมา) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต
๑๖. ปมาทะ (ความประมาท) เป็นอุปกิเลสแห่งจิต

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นรู้ชัดดังนี้ว่า

อภิขฌาวิสมโลภะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละอภิขฌาวิสมโลภะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...พยาบาท เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละพยาบาทอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...โภระ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละโภระอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...อุปนาหะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้ว

^๗ป. หลงสมบุญ, พจนานุกรมบาลี-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภาลาดพร้าว, ๒๕๑๙), หน้า ๑๐๔.

^๘ม.ม.อ. ๑/๗๑/๑๘๑; อ.อ.ก.อ. ๑/๔๙/๕๓.

จึงละอุปนาหะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...มักขะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิตแล้วจึงละมักขะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้... ปลาสะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิตแล้วจึงละปลาสะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้... อิสสา เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละอิสสาอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...มัจฺฉริยะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละมัจฺฉริยะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...มายา เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละมายาอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้... สาถะเยยะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ' แล้วจึงละสาถะเยยะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้... ถัมภะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละถัมภะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้... สารัมภะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละสารัมภะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...มานะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละมานะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...อติมานะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละอติมานะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้...มทะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละมทะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้ภิกษุนี้รู้ชัดดังนี้ว่า ปมาทะ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต แล้วจึงละปมาทะอันเป็นอุปกิเลสแห่งจิตได้^๙

๓.๒.๑ ความหมายของอุปกิเลส ๑๖ ตามปปัญจสูทนี

ในคัมภีรปปัญจสูทนี อรรถกถาขณิกนิคาย มูลปณณาสก ^{๑๐} พระพุทธโฆสะจารย์ได้อธิบายความหมายของอุปกิเลส ๑๖ โดยสรุปไว้ดังนี้

๑. อภิขณาวิสมโลกะ

อภิขณาวิสมโลกะ ความโลภไม่สม่ำเสมอ คือความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของผู้อื่น ท่านอธิบายว่า บรรดาอุปกิเลสเหล่านั้น ฉันทราคะ คือ ความกำหนดด้วยอำนาจความพอใจ ในภณฺฑะของตน ชื่อว่า อภิขณา ฉันทราคะในภณฺฑะของผู้อื่น ชื่อว่า วิสมโลกะ อีกนัยหนึ่ง ฉันทราคะในภณฺฑะของตน หรือในภณฺฑะของผู้อื่นจงยกไว้ ฉันทราคะในฐานะที่ถึงฐานะที่ควรก็ชื่อว่าอภิขณา ฉันทราคะในฐานะที่ถึงฐานะที่ไม่ควร ชื่อว่า วิสมโลกะ แต่พระเถระกล่าวไว้ว่า “ท่านทั้งหลายจะแบ่งแยกเพื่อใคร จะเป็นฉันทราคะ ในฐานะที่ควรหรือไม่ควรก็ช่างเถิด โลภะบางอย่างจะไม่ชื่อว่าวิสมะก็หาไม่ได้ เพราะพระบาลีว่า “วิสมะหรือราคะ ความประพฤตินี้ไม่สม่ำเสมอคือราคะ วิสมะคือโทสะ ความประพฤตินี้ไม่สม่ำเสมอคือโทสะ วิสมะคือโมหะ ความประพฤตินี้ไม่สม่ำเสมอคือโมหะ” ^{๑๑} เพราะเหตุนี้ โลภะนั้นนั่นเองชื่อว่าอภิขณาเพราะใช้ในความหมายว่า เพ่งเล็ง ชื่อว่าวิสมะเพราะใช้ในความหมายว่าไม่สม่ำเสมอ คำว่า อภิขณา และ วิสมะ นี้ มีอรรถอย่างเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น ” ก็อภิขณาวิสมโลภะนี้เกิดขึ้นแล้วย่อมประทุษร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต”

๒. พยาบาท

พยาบาท คือความขัดเคืองแค้นใจ, ความเจ็บใจ, ความคิดร้าย, หมายถึงผูกใจเจ็บและคิดแก้แค้น อรรถกถापปัญจสูทนีอธิบายว่า พยาบาทเป็นแดนเกิดเรื่องแห่งความอาฆาต ๙ ซึ่งได้แก่

๑. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา

^๙ม.ญ. (บาลี) ๑๒/๗๐-๗๓/๔๘-๔๙, ม.ญ. (ไทย) ๑๒/๗๐-๗๓/๖๒-๖๕.

^{๑๐}ม.ญ.อ. (ไทย) ๑/๗๐-๘๐/๒๕๖-๒๗๙.

^{๑๑}อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๒๔/๔๔๙-๔๕๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๒๔/๕๗๘.

๒. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา
๓. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่เรา
๔. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้ได้ทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักเป็นที่ชอบพอของเรา
๕. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๖. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้จักทำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้เป็นที่รักที่ชอบพอของเรา
๗. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้ได้ทำประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๘. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้กำลังทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๙. ความอาฆาตเกิดขึ้นว่า ผู้นี้จักทำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลผู้ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่ชอบพอของเรา
๑๐. ความอาฆาตเกิดขึ้นในฐานะอันไม่สมควร^{๑๒}

๓. โภระ

โภระหรือความโกรธ คือความเคือง, ความขุ่นเคือง, จัดเป็นอุปกิเลส เพราะเป็นแดนเกิดขึ้นแห่งความอาฆาต ๑๐ เช่นเดียวกับพยาบาท

๔. อุปนาหะ

อุปนาหะ คือผูกโกรธไว้, ผูกใจเจ็บ นับเป็นอุปกิเลส เพราะเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งจิตไว้บ่อยๆ

๕. มกฺขะ

มกฺขะ คือลบหลู่คุณท่าน หรือลบหลู่คุณของผู้อื่น เป็นอุปกิเลสเพราะเป็นเครื่องทำคุณที่ควรหวั่นหรือบรรพชิต ทำไว้ดีแล้วให้พินาศ เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ฉะนั้น แท้จริง แม้ควรหวั่นผู้เป็นคหบดีสน ผู้อันท่านผู้มีความอนุเคราะห์ บางคนยกขึ้นไว้ในฐานะที่สูงส่ง สมัยต่อมา เขากล่าวว่า “ท่านทำอะไรมให้ผมหรือ ” ชื่อว่าทำคุณที่ท่านผู้มีความอนุเคราะห์ทำไว้ดีแล้วแก่เขาให้พินาศไป อนึ่ง แม้บรรพชิตตั้งแต่เป็นสามเณรน้อยผู้อันอาจารย์หรืออุปัชฌาย์บางรูปอนุเคราะห์ด้วยปัจจัย ๔ และด้วยอุทเทสและปริบุงฉา แล้วให้ศึกษาความเป็นผู้ฉลาดในปกรณเป็นต้นด้วยธรรมกถา สมัยต่อมาบรรพชิตนั้นอันพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชาเป็นต้นสักการะ เคารพแล้ว เป็นผู้ไม่ทำความยำเกรงในอาจารย์และอุปัชฌาย์เที่ยวไป อันอาจารย์เป็นต้นกล่าวว่า “ผู้นี้ในเวลาที่เป็นเด็ก พวกเขาได้ช่วยอนุเคราะห์และส่งเสริมให้ก้าวหน้าอย่างนี้ แต่บัดนี้ เขากลายเป็นคนไม่น่ารักเสียแล้ว ” ดังนี้แล้ว ก็กล่าวว่า พวกท่านทำอะไรมให้ผมหรือ ” ชื่อว่าทำคุณที่อาจารย์เป็นต้นเหล่านั้นทำไว้ดีแล้วให้พินาศไป

^{๑๒} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๖๗/๔๗๖, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๗/๖๑๙.

มักจะเป็นเครื่องทำคุณที่ท่านทำไว้ดีแล้วนั้นให้พินาศไปของบรรพชิตนั้น เกิดขึ้นแล้วย่อมประทุษร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต”

๖. ปลาสะ

ปลาสะ คือความดีเสมอ ท่านอธิบายว่า เหมือนอย่างว่า มักจะเป็นอุปกิเลสแห่งจิต ฉันทะ ปลาสะอันเป็นธรรมที่ถือเป็นคู่ เกิดขึ้นครอบงำบุคคลแม้ผู้เป็นพหูสูตโดยนัยเป็นต้นว่า “ก็ท่านผู้เป็นพหูสูตเช่นนี้ยังมีคติไม่แน่นอน ท่านกับผมจะมีอะไรที่แปลกกัน”

๗. อิสสา

อิสสา ความริษยา คือความรู้สึกไม่พอใจ เมื่อเห็นเขาได้ดี หรือเห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้ ไม่อยากให้ใครได้ดีกว่าตน ความคิดตรองผู้ที่ดีกว่าตน อิสสา เป็นการตำหนิ สักการะเป็นต้นของตน เหล่าอื่น อิสสา เป็นข้อที่ ๓ ใน ๙ ข้อของมละคือมลทิน ๙^{๑๓}

๘. มัจฉริยะ

มัจฉริยะ ตามศัพท์ แปลว่า ความตระหนี่, ความเสียดาย, ความหวงแหน, มีคำอธิบายว่า มัจฉริยะเป็นธรรมชาติซึ่งทนไม่ได้ที่สมบัติของตนมีคนอื่นชอบใช้สอย มัจฉริยะ เป็นความรู้สึก ภายในที่ไม่ต้องการจะให้สิ่งที่ตนมีแก่ผู้อื่น เกิดความหวงแหนไม่อยากจะให้เป็นเหตุให้เป็นคนใจคับแคบ เห็นแก่ตัว เอาแต่ได้เป็นตัวขัดขวางความกรุณา คือทำให้ช่วยหรือเกื้อกูลผู้อื่นไม่ได้

๙. มายา

มายา หรือมารยา เป็นธรรมชาติที่เป็นความประพฤติหลอกลวง หมายถึงความเล่ห์ เป็นข้อ ๕ ในมละ ๙

๑๐. สาถะเยยะ

สาถะเยยะ ความโอ้อวด, ความโอ้อวดหลอกลวงเขา เป็นข้อ ๖ ใน มละ ๙ พระอรุณธรรมาจารย์อธิบายว่า สาถะเยยะ อันเป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้คู้โว เป็นอุปกิเลสแห่งจิต ฉันทะ แท้จริงคนคู้โวเป็นเหมือนปลาอานนท์ ปลาอานนท์เที่ยวแสดงหางแก่พวกปลา และแสดงหัวแก่พวกงูเพื่อให้รู้ว่า “เราเป็นเช่นเดียวกับพวกท่าน” ฉันทะ บุคคลผู้คู้วอก็ฉันทะ เหมือนกัน เข้าไปหาผู้ชำนาญในพระสูตรหรือผู้ชำนาญในพระอภิธรรมใดๆ ก็กล่าวกับท่านนั้นๆ อย่างนี้ว่า “ผมประพาสประโยชน์เพื่อท่านทั้งหลาย ท่านทั้งหลายต้องอนุเคราะห์ผม ผมจะไม่ทิ้งพวกท่านหรอก ” เมื่อเป็นเช่นนี้ ผู้ชำนาญในพระสูตรและผู้ชำนาญในพระอภิธรรมเหล่านั้นจึงเข้าใจว่า “ผู้ที่มีความเคารพ มีความยำเกรงในเราทั้งหลาย” สาถะเยยะที่เกิดขึ้นเพราะความเป็นคนคู้วอนั้นของบุคคลนั้นเกิดขึ้นแล้ว ย่อมประทุษร้ายจิต เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็น อุปกิเลสแห่งจิต”

^{๑๓} มลทิน ๙ ได้แก่ โภคะ ความโกรธ มักจะ ความหลงหลอกลวงท่าน อิสสา ความริษยา มัจฉริยะ ความตระหนี่ มายา มารยา สาถะเยยะ ความโอ้อวดหลอกลวง, สาถะเย มุสาวาท การพูดปด ปาปิจฉา ความปรารถนาลามก มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด ดูรายละเอียดใน อภิ. วิ. (บาลี) ๓๕/๙๖๑/๔๗๕, อภิ. วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๑/๖๑๖.

๑๑. ถัมภะ

ถัมภะ คือความหัวดี ถัมภะเป็นธรรมที่เป็นเหตุให้ไม่ประพฤดิอ่อนน้อม เชิดศรีระ เพราะเป็นคนแข็งกระด้าง เป็นเช่นกับสูกที่เต็มด้วยลม (คือความพองตน)

๑๒. สารัมภะ

สารัมภะ คือความแข่งดี เป็นอุปกิเลสแห่งจิต สารัมภะนั้นแยกได้ ๒ ประการ คือ (๑) ฝ่ายอกุศล (๒) ฝ่ายกุศล

บรรดาสารัมภะ ๒ ประการนั้น สำหรับคฤหัสถ์ สารัมภะที่เกิดขึ้นเพราะเห็นเครื่องประดับ เป็นต้น ที่คนอื่นประดับแล้ว ทำให้หวัศไปกว่านั้น ชื่อว่าเป็นอกุศล และสำหรับบรรพชิต ภิกษุอื่นเล่าเรียนหรือกล่าวธรรมมีประมาณเท่าใดๆ สารัมภะที่เกิดขึ้นด้วยการทำให้หวัศไปกว่านั้น เพราะอำนาจมานะ ชื่อว่าเป็นอกุศล อนึ่ง สำหรับคฤหัสถ์ สารัมภะที่เกิดขึ้นเพราะเห็นบุคคลอื่นถวายสลากภัต ๑ ที่ แล้วตนเองประสงค์จะถวาย ๒ หรือ ๓ ที่ ชื่อว่าเป็นกุศล และสำหรับบรรพชิต เมื่อภิกษุอื่นเรียนได้ ๑ นิกาย สารัมภะที่เกิดขึ้นเพราะไม่อาศัยมานะ เห็นมานะนั้นอย่างเดียว ข่มความเกียจคร้านของตน แล้วประสงค์จะเรียนเอา ๒ นิกาย ชื่อว่าเป็นกุศล แต่ในที่นี้ท่านประสงค์เอาสารัมภะที่เป็นอกุศล เพราะสารัมภะที่เป็นอกุศลนี้ เกิดขึ้นแล้วย่อมประทุษร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต”

๑๓. มานะ

มานะ คือความถือตัว เป็นธรรมชาติที่เป็นไปด้วยอำนาจความพองจิตเพราะอาศัยชาติเป็นต้น ในคัมภีร์วิภังค์ แห่งพระอภิธรรมปิฎก ท่านแจ้งไว้ว่า มานะมี ๙ อย่างดังนี้

๑. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
๒. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา
๓. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา
๔. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
๕. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา
๖. เป็นผู้เสมอเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา
๗. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
๘. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา
๙. เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา^{๑๔}

๑๔. อติมานะ

อติมานะ ความดูหมิ่นยิ่ง คือถึงขั้นเหยียดหยาม หรือดูถูกดูหมิ่นผู้อื่นด้อยกว่าตน มีลักษณะรุนแรงกว่าขั้นมานะมาก

๑๕. มทะ

มทะ คือความมัวเมา เป็นอาการที่ยึดติดเอาด้วยความมัวเมา

^{๑๔} อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๙๖๒/๔๗๕, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๒/๖๑๖-๖๑๗.

๑๖. ปมาทะ

ปมาทะ คือความประมาท อันเป็นธรรมที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการปล่อยจิตไปในกามคุณทั้งหลาย เป็นอุปกิเลสแห่งจิตฉนั้น ปมาทะครั้งเกิดขึ้นแล้ว ย่อมประทุษร้ายจิต คือไม่ให้จิตผ่องใส เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า “เป็นอุปกิเลสแห่งจิต”

ถามว่า ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงอุปกิเลสจึงทรงแสดงตั้งโลภะไว้เป็นลำดับแรก

ตอบว่า เพราะโลภะนั้นเกิดขึ้นก่อน

แท้จริง เมื่อสัตว์ทั้งปวงเกิดขึ้นในภพใดภพหนึ่ง โดยที่สุตมโนในภุมิขันธ์สุทธาวาส โลภะย่อมเกิดขึ้นก่อนกิเลสทั้งหมด ด้วยอำนาจความติดใจในภพ ต่อจากนั้น อุปกิเลสนอกจากนี้มีพยาบาทเป็นต้นย่อมเกิดขึ้นตามมา เพราะอาศัยปัจจัยที่สมควรแก่ตนๆ และไม่ใช่อุปกิเลสแห่งจิตจะมีเพียง ๑๖ ประการเท่านั้น แต่บัณฑิตพึงทราบกิเลสแม้ทั้งปวงว่าเป็นอันท่านถือเอาแล้วทีเดียวโดยนัยนี้

พระพุทธโฆสาจารย์ได้อธิบายไว้สรรพกถาปัญจสุทนี ต่อไปว่า พระผู้มีพระภาคครั้งทรงแสดงกิเลสเครื่องเศร้าหมองด้วยคำอธิบายมีประมาณเท่านั้นแล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงความผ่องแผ้ว จิตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุ นั้น บรรดาเหล่านั้น คำว่า รู้ชัดดังนี้ (อติ วิทิตวา) ได้แก่ รู้แล้วอย่างนี้ คำว่า จึงละ (ปชหติ) ได้แก่ ย่อมละด้วยอริยมรรคเพราะอำนาจแห่ง สมุจเฉทปหาน ในคำว่า จงละนั้น บัณฑิตพึงทราบการละ ๒ ประการ คือ (๑) กิเลสปฏิบัติปฏิบัติ (การละตามลำดับกิเลส) (๒) มัคคปฏิบัติปฏิบัติ (การละตามลำดับมรรค)

บัณฑิตพึงทราบการละตามลำดับกิเลสก่อน พระโยคาวจรย่อมละกิเลส ๖ ประการนี้ได้ด้วยอหัตตมรรค คือ

๑. อภิขณวิสมโลภะ ความโลภไม่สมำเสมอคือความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น

๒. พยาบาท ความคิดปองร้ายผู้อื่น

๓. โภชะ หมายถึง ความโกรธ

๔. อุปนาหะ หมายถึง ความผูกโกรธ

๕. มกฺขะ หมายถึง ความลบหลู่คุณท่าน

๖. ปลาสะ หมายถึง ความตีเสมอ

พระโยคาวจรย่อมละกิเลส ๔ ประการนี้ได้ด้วยอนาคามิมรรค คือ

๑. พยาบาท ความคิดปองร้ายผู้อื่น

๒. โภชะ ความโกรธ

๓. อุปนาหะ ความผูกโกรธ

๔. ปมาทะ ความประมาท

พระโยคาวจรย่อมละกิเลส ๖ ประการนี้ได้ด้วยโสดาปัตติมรรค คือ

๑. มกฺขะ ความลบหลู่คุณท่าน

๒. ปลาสะ ความตีเสมอ

๓. อีสสา ความริษยา

๔. มัจฉริยะ ความตระหนี่

๕. มายา มารยา

๖. สาถะยะ ความโอ้อวด

อนึ่ง การละตามลำดับมรรคดังต่อไปนี้ พระโยคาวจรย่อมละกิเลส ๖ ประการนี้ได้ด้วย
โสดาปัตติมรรค คือ

๑. มกฺขะ ความลบล้างคุณท่าน ๒. ปลาสะ ความดีเสมอ

๓. อีสสา ความริษยา ๔. มัจฉริยะ ความตระหนี่

๕. มายา มารยา ๖. สาถะยะ ความโอ้อวด

พระโยคาวจรย่อมละกิเลส ๔ ประการนี้ได้ด้วยอนาคามิมรรค คือ

๑. พยาบาท ความคิดปองร้ายผู้อื่น ๒. โภธะ ความโกรธ

๓. อุปนาหะ ความผูกโกรธ ๔. ปมาทะ ความประมาท

พระโยคาวจรย่อมละกิเลส ๖ ประการนี้ได้ด้วยอรหัตมรรค คือ

๑. อภิชฌาวิสมโลภะ ความโลภไม่สมมาเสมอคือความเพ่งเล็งอยากได้สิ่งของของผู้อื่น

๒. ถัมภะ ความหวัต

๓. สารัมภะ ความแข่งดี

๔. มานะ ความถือตัว

๕. อติมานะ ความดูหมิ่นเขา

๖. มทะ ความมัวเมา

แต่ในที่นี้ พระโยคาวจรจะฆ่ากิเลสเหล่านี้ได้ด้วยโสดาปัตติมรรค หรือฆ่าได้ด้วยมรรคที่
เหลือก็ตาม พระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสเป็นต้นว่า “บุคคลย่อมละอภิชฌาวิสมโลภะอันเป็น
อุปกิเลสแห่งจิตได้” ทรงหมายถึงการละด้วยอนาคามิมรรคเท่านั้น นี่เป็นการเกิดขึ้นแห่งผลที่มาแล้ว
ด้วยมรรคตามลำดับในที่นี้ แท้จริงการเกิดขึ้นแห่งผลนั้นย่อมถูกต้อง เพราะพระผู้มีพระภาคทรงแสดง
มรรคที่ ๔ เท่านั้นไว้ในขั้นสูงสุด เพราะการละอุปกิเลสมีวิสม โลภะเป็นต้น ที่เหลือจากอุปกิเลสที่พระ
โยคาวจรละได้แล้วด้วยมรรคที่ ๓ ย่อมมีได้ด้วยมรรคที่ ๔ นั้น การละอุปกิเลสที่เหลือก็มีได้ด้วยมรรคที่
๔ นี้เหมือนกัน เพราะพระโยคาวจรย่อมละอุปกิเลสมีมกฺขะเป็นต้น แม้ที่ตนละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค
ดีแล้ว ด้วยอนาคามิมรรคเท่านั้น เพราะท่านยังละความคิดที่ให้เกิดอุปกิเลสเหล่านั้นไม่ได้ แต่ในเรื่องนี้
อาจารย์บางพวกพรรณนาการละไว้ด้วยโสดาปัตติมรรคเท่านั้น^{๑๕}

๓.๒.๒ อุปกิเลส ๑๖ ตามนัยอธิบายของ พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์

ในหนังสือ “สนิมในใจ” ของ พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๒๑^{๑๖} ได้อธิบายเรื่อง
อุปกิเลส ๑๖ ว่าเป็นสนิมในใจของบุคคลระดับสามัญชนชาวบ้านที่จะเข้าใจได้ง่ายที่สุด ซึ่งผู้วิจัยขอยก
มาแสดงเพื่อเป็นกรอบอธิบายอุกศลมูล เพื่อให้บุคคลทั่วไปสามารถศึกษาเรียนรู้ และนำวิธีการลดละ
หรือบรรเทาในชีวิตประจำวันต่อไป ดังจะยกแต่ละหัวข้อมาอธิบายไว้ดังนี้

^{๑๕} ม.ม.อ. (ไทย) ๑/๗๒/ ๒๖๔-๒๖๕.

^{๑๖} พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์, สนิมในใจ, (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๒๑), หน้า ๓๔๗.

๑. อภิขณาวินิยาม

ก่อนที่จะอธิบายถึงอุปกิเลสข้ออภิขณาวินิยาม พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์ ชี้ให้เห็นถึงกิเลสว่ามี ๓ ระดับ คือ

- ชั้นอกุศลกรรมบถ
- ชั้นอกุศลมูล
- ชั้นอนุสัย

ชั้นอนุสัย เป็นกิเลสที่ละเอียด จมอยู่ในจิต ไม่พุ่งออกมาข้างนอก ชั้นอกุศลมูล คือกิเลสที่เป็นอนุสัยนั่นเอง แต่ฟักตัวขึ้นมา จนบังคับจิตใจให้ทำกรรมแล้ว ชั้นอกุศลกรรมบถ คือกิเลสที่เป็นอกุศลมูลนั่นเอง แต่ถึงขั้นเป็นกรรมแล้ว (มโนกรรม) ชื่อของกิเลสสายเดียวกันแต่ต่างขั้น ท่านก็ใช้ศัพท์ต่างกันไว้เป็นส่วนมาก ดังตัวอย่างในตารางเปรียบเทียบดังต่อไปนี้

ชั้นอกุศลกรรมบถ	↑	อภิขณา	พยาบาท	มิจฉาทิฎฐิ
ชั้นอกุศลมูล	↑	โลภะ	โทสะ	โมหะ
ชั้นอนุสัย	↑	กามราคะ ฯลฯ	ปฏิกัมภะ ฯลฯ	อวิชชา ฯลฯ

จะเห็นได้ว่า กิเลสในสายเดียวกัน แต่เมื่อกำเริบขึ้นไปถึงอีกระยะหนึ่งแล้ว ท่านเรียกชื่ออีกอย่างหนึ่งดังสายโลภะ เมื่อยังเป็นเพียงอนุสัยท่านเรียกว่า กามราคะ (ความยินดีในสิ่งที่น่ารักใคร่) แต่พอกำเริบขึ้นไปถึงชั้นอกุศลมูล คือขั้นที่จะคลุ้มคลั่งให้คนทำชั่ว ท่านเรียกว่า โลภะ (ความอยากได้ในทางทุจริต) ครั้นโลภะคลุ้มคลั่งเต็มที่แล้วถึงขั้นตัดสินใจทำความชั่วแล้ว ท่านเรียกว่า อภิขณา (ความเพ่งเล็ง) ในช่องขวามืออีกสองช่อง คือพยาบาทและมิจฉาทิฎฐิก็เช่นเดียวกัน

อภิขณาวินิยาม ขอยกคำหลังมากล่าวก่อน คือบทว่าวินิยาม ปกติเราเคยได้ยินแต่ โลภะเฉยๆ วิสมโลภะไม่ค่อยได้ยิน

ความจริง โลภะ ยังมีสองชั้นตามคำบาลีทั่วไปคือโลภะเฉยๆ ชั้นหนึ่ง และวิสมโลภะอีกชั้นหนึ่ง ชั้นวิสมโลภะนี้บาลีบางแห่งใช้คำว่า อติโลภะ (อติโลภะ ทิ ปาปิโก - ความโลภจัดเลวแท้) วิสมโลภะกับอติโลภะคงจะหมายถึงความโลภประเภทเดียวกัน สรุปว่าโลภะยังมีสองชั้น คือโลภะกับวิสมโลภะ

โลภะ หมายถึง ความอยากได้โดยทางทุจริต คือ ความว่าอยากได้โดยวิธีที่ผิดๆ โลภะ แม้จะเป็นความอยากในทางทุจริต แต่ก็ยังรู้จักเลือก คือเลือกคน เลือกของ หรือเลือกวิธี ที่ว่าเลือกคน คือเลือกเบียดเบียนเฉพาะบางคน เว้นบางคน เช่นลักก็ลักแต่ของชาวบ้าน ของพระไม่ลัก ปล้นก็ปล้นแต่คนบ้านอื่นคนตำบลอื่น คนตำบลเดียวกันเว้น อย่างนี้เลือกคน เลือกของ คือทุจริตในของบางชนิด เว้นบางชนิด จะขโมยทองก็ขโมยแต่ทองแท่ง ทองรูปพรรณ ทองหุ้มพระไม่เอา เลือกวิธีคือหากินในทางทุจริต แต่ยังเลือกทำเฉพาะบางวิธี เช่นเอาแต่ย่องเบา ถ้าเจ้าของเห็นก็ไม่สู้หรือเอาแต่ลัก ถ้าถึงกับปล้นไม่เล่นด้วย หรือแม้จะปล้นแต่ก็ไม่ฆ่าเจ้าทรัพย์ อย่างนี้เรียกว่าเป็นโลภะเฉยๆ คนมีความ

โลกชั้นนี้ แม้จะถือว่าเป็นคนผิด แต่ก็ยังมีดีอยู่บ้าง คือยังรู้จักเลือกคน เลือกของ เลือกวิธี ไม่ถึงกับเลว ทรมานแท้

ส่วนคำว่า วิสมโลภะ ก็คือความโลภนั่นเอง แต่มีความรุนแรงกว่าโลภะเฉย ๆ วิสมะ – แปลว่าลุ่มๆ ดอนๆ หยาบ ขรุขระ ไม่สม่ำเสมอ ไม่ราบเรียบ (เช่นคำว่า วิสมจักขุ แปลว่าตาเหล่, วิสมมรรค ทางขรุขระเป็นหลุมเป็นบ่อ) พอเอาคำว่า วิสม มาต่อเข้ากับ โลภะ ก็แสดงว่าโลภะชนิดนี้ ร้ายแรงกว่าโลภะธรรมดา มันเผาใจให้ร้อนรุ่มมากกว่าความโลภเฉยๆ พฤติกรรมที่แสดงออกมา ภายนอกคือนอกจากจะทำทุจริตแล้ว ยังไม่เลือกเสียด้วย ดีชิงปล้นฆ่าเอาทั้งนั้น, ไม่เลือกคน ของใครๆ พอขโมยได้ทั้งนั้น อย่าผลอแล้วกัน แม้แต่ของคนมีบุญคุณท่วมหัวก็ไม่ยกเว้น, ไม่เลือกของ ให้ได้เป็น พอใจมันหยาบเสียจนมองไม่เห็นอะไรควรอะไรไม่ควร ลอกทองพระก็เอา ปะเหมาะเสียยกยอ พระพุทธรูปเอาเศียรพระไปขายฝรั่งก็ทำได้ แล้ววิธีที่จะหาเอาก็ไม่เลือก ถ้าเจ้าของผลอก็ลักเอา ถ้า คอยให้ผลอไม่ผลอสักที ก็แย่งเอาซึ่งๆ หน้า แย่งไม่สำเร็จยกพวกปล้นเอา ถึงกับฆ่าเจ้าของก็เอา ขอให้ตัวได้ทรัพย์มาเป็นแล้วกัน พวกไม่เลือกทางนี้แหละเรียกว่าคนมีวิสมโลภะ – โลภลุ่มๆ ดอน ๆ พวกวิสมโลภะนี้ไว้ใจไม่ได้เลย ไม่ได้จริงๆ เพราะไม่มีคุณธรรมอะไรเป็นเครื่องประกันความปลอดภัย จะเอาความมีบุญคุณกะเขา หรือจะเอาความเป็นศิษย์เป็นอาจารย์กันเป็นเครื่องประกันไม่ได้ทั้งนั้น

คราวนี้กลับมาพิจารณาที่คำแรกคือ อภิขิมา, อภิขิมา แปลว่าความเพ่งเล็ง เป็นชื่อของ กิเลสอย่างหนึ่งในสายเดียวกับโลภะนี้เอง หมายความว่า เพ่งทรัพย์ของคนอื่นจะเอามาเป็นของตน ไม่ใช่แต่เพียงนึกอยากได้เฉยๆ แต่ถึงกับเจาะจงลงไปทีเดียว ถ้าเป็นเรื่องของคนหนุ่มสาว ความอยาก ได้เฉยๆ ก็คล้ายๆ กับอยากได้คู่รักสักคน แต่ยังไม่ปักใจลงไปแน่นอนว่ารักใคร่อย่างที่เราเรียกว่า “หัวใจ ยังว่าง” นั้นอยากเฉยๆ แต่อยากขั้นอภิขิมาจนถึงขั้นเจาะตัวลงไปทีเดียวว่า รักคนนั้น หัวใจไม่ว่าง อย่างแต่ก่อนแล้ว นี่เทียบให้เห็นว่าอภิขิมาที่เพ่งเล็งๆ คือเพ่งอย่างไร

ขอย้อนมากล่าวถึงเรื่องความอยาก ความอยากตามธรรมดา คืออยากนั้นอยากนี้อยู่ทุก วันนี้ สาเหตุที่ทำให้มันเกิดความอยากแล้วมี ๒ ประการ คือ

๑. ประการความต้องการของตน

๒. ประการความมั่งมีของคนอื่น

ที่ว่าความอยากปรารถนาความต้องการของตน คือ ตัวเราเองเกิดความต้องการขึ้นแล้วจึง อยากได้สิ่งนั้น ๆ มาบรรเทาความต้องการ ยกตัวอย่างเช่นเราต้องการจะกินน้ำเย็นๆ เพราะร่างกาย ของเราต้องการน้ำ และถ้าได้น้ำเย็นเจี๊ยบดื่มเข้าไปแล้วมันสดชื่น สบายดี เราเลยต้องการน้ำเย็นๆ ความต้องการน้ำเย็นๆ นี้แหละ ทำให้เราอยากได้ตู้เย็น..ต้องการไปไหนมาไหนเร็วๆ จะได้ทันเวลา จึง เกิดความอยากได้รถยนต์.. หิว จึงอยากได้อาหาร. ป่วย จึงอยากได้ยา ความอยากตามที่ยกตัวอย่างมา นี้เป็นความอยากที่เกิดจากความต้องการ

ความอยากประเภทที่สอง คือปรารถนาความมั่งมีของคนอื่นแล้วจึงอยากได้ พุดง่าย ๆ คือเห็น ทรัพย์ของคนอื่นตัวเองก็เลยอยากมีอย่างเขา ปากกาเขียนหนังสือเราก็มีแล้ว แต่พอเห็นของเพื่อนเขา ปลอกทองเลยอยากได้ นี่เป็นความอยากเกิดจากปรารถนาทรัพย์ของคนอื่น อยากอย่างนี้เอาทรัพย์คน อื่นเป็นเกณฑ์ ไม่ใช่เอาความต้องการของตัวเองเป็นเกณฑ์ จึงสรุปได้ว่า

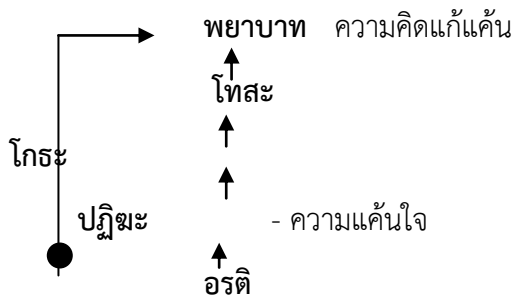
อภิขิมา = ความเพ่งเล็ง

วิสมโลภะ = ความอยากได้ทางทุจริต โดยไม่เลือกคน ไม่เลือกของและวิธี
 อภิขมาวิสมโลภะ = ความอยากได้ทางทุจริต โดยไม่เลือกทาง ซึ่งเกิดจากความ
 เพ่งเล็ง

๒. พยาบาท

พยาบาท ถ้าอยากทราบความหมายแน่ๆ ว่า พยาบาท คือทำอะไร ก็ต้องกลับไปดูมูล
 ศัพท์นั้น วยะ แปลว่าเสื่อม ปาทะ แปลว่าก้าวไปหรือดำเนินไป ต่อกันเข้าเป็น “พยาปาทะ” แปลว่า
 ดำเนินเข้าไปหาความเสื่อม ถือเอาความว่า ก้าวไปสู่ความพินาศล่มจม ถ้าคำนี้เป็นคุณบทของกิเลส
 ก็แปลว่าโทษเครื่องทำความพินาศ นี้ว่าทางอรรถสำหรับท่านต้องการศึกษาว่าทางปฏิบัติ พยาบาท
 คือความคิดหมายปองที่จะทำลายคนอื่น ความหมายปองคล้ายๆ กันนี้ ที่เป็นสายของโลภะก็มี แต่นั่น
 ปองจะเอาทรัพย์ของเขาเรียกว่า อภิขมา ส่วนความหมายปองที่เราจะทำลายเสีย ความหมายปองนี้
 งอกมาจากกิเลสสายโทสะ เรียกว่า ความปองร้าย คือปองร้ายเพื่อจะแก้แค้น ไม่ใช่ปองร้ายเพื่อ
 อย่างอื่น

ความปองร้ายที่เป็นพยาบาทนั้น ต้องมีความคิดที่จะแก้แค้นผสมอยู่ด้วย พึงทำความเข้าใจว่ากิเลสมี ๓ ตระกูล คือโลภะ โทสะ โมหะ พยาบาทนี้เป็นกิเลสตระกูลโทสะ เพราะฉะนั้น คนที่
 พยาบาทเขาจะต้องมีกิเลสสายเดียวกันรองรับ ลงไปแฝงอยู่ในใจด้วยเสมอ ดังนี้

จุดสำคัญของกิเลสสายนี้คือปฏิกะ ความขัดแค้นใจ ถูกใครทำให้ไม่เป็นที่พอใจแล้วมันขัด
 อยู่ในใจ คือเวลาเราถูกใครเขาทำให้ไม่พอใจ อารมณ์นั้นเกิดขัดอยู่ในใจ เราเรียกว่า “แค้นใจ”
 เหมือนกัน ความคิดที่จะทำลายคนอื่น เพื่อที่จะแก้ “แค้นใจ” นี้เองเรียกว่า พยาบาท ฉะนั้น พยาบาท
 เราจึงแปลว่า ความคิดแก้แค้น ก็ได้ คิดแก้กันอย่างอื่นไม่ได้ เช่นคิดทำลายเพื่อแก้แค้นจนคิดทำลายเขา
 เพื่อแก้หนี้ของเขา คิดทำลายเพื่อแก้ไขสังคมให้ดีขึ้น ไปคิดทำเพื่อแก้พวกนั้น ไม่ใช่พยาบาททั้งนั้น
 พยาบาทจำเพาะคิดแก้แค้นอย่างเดียว คือแก้แค้น

ถ้าคิดแก้แค้นในใจตัว โดยวิธีอื่นๆ ตามตัวอย่างนี้ ก็ไม่เป็นพยาบาท ที่เป็นพยาบาทนั้น
 จำเพาะ ความคิดแก้แค้นโดยวิธีทำลายเขา เท่านั้น ฉะนั้น คนที่ผูกพยาบาทคนอื่นมักจะเอาความแค้น
 ใจในตัวเอง ตีราคาเทียบความเสียหายที่จะทำให้เขา เช่นคิดว่า “จะให้สมแค้น” “จะจัดการกะมันให้
 สมแค้น” ดังนี้ เป็นต้น และเนื่องจากแก้แค้นนั้น เกี่ยวข้องกับการตรวนคนอื่น จึงเรียกว่า “อาฆาต”
 ตามเช่นฆ่าเขา ความคิดที่ผูกอาฆาตพยาบาทนั้น มีลักษณะ ๑๐ อย่าง คือหมายความว่า เพราะคิด

อย่างนี้ๆ ความพยายามจึงตั้งอยู่ได้ ฉะนั้น ท่านจึงเรียกความคิดเหล่านี้ว่าอาฆาตวัตถุ มีอาฆาตเพราะคิดว่าเขาเคยทำให้เราเสียหาย เป็นต้น^{๑๗}

มีอีกคำหนึ่ง คือ “เวร” เกี่ยวข้องกับพยายาม เปรียบ พยายาม ความหมายใกล้เคียงกันมาก ทั้งทางศึกษาทั้งทางปฏิบัติ อีกอย่างหนึ่งคำว่า เปรีย ไม่มีในธรรมะหมวดใดเลย ไม่ว่าในหนังสือ นวโกวาท หรือธรรมวิภาค หรือธรรมวิจารณ์ ไม่เหมือนกับพยายาม ซึ่งมีอยู่ในหมวดธรรมทั้งหลาย คำว่า เปรีย มีมาในบาลี ในรูปพุทธสุภาษิต คือไม่เป็นข้อธรรมหรือข้อกิเลส แต่เป็นคำที่ พระพุทธเจ้าตรัสถึง ในลักษณะของคำภีษิต ดังเช่นในคัมภีร์ปัญจกนิบาตชาดก ขุททกนิกาย ตริสว

เย เวร โปนยหนติ เวร เตสํ น สมมติ – เปรียของผู้จงเปรียอมระงับไม่ลง

เย เวร โปนยหนติ เวร เตสุมสมมติ – เปรียของผู้ไม่จงเปรียอมระงับได้

ในคัมภีร์อุปปริณณาสก มัชฌิมนิกาย ตริสว

น หิ เปริน เปรานิ สมมตัสส กุทาจนํ – ในกาลไหน ๆ เปรียในโลกนี้ย่อมระงับด้วย เปรียไม่ได้เลย

อนึ่ง ในคัมภีร์อื่นๆ ยังมีอีกมาก จากพระพุทธวจนะสามข้อที่ยกมานี้ ส่องความให้เห็น เรื่องของเปรียหลายอย่าง เช่น

๑. เปรียจะเกิดขึ้นได้จากการจงเปรียเท่านั้น

๒. เปรียจะระงับได้ ด้วยวิธีการอย่างเดียว คือเลิกจงเปรีย

๓. ฝ่ายที่ไม่จงเปรีย ย่อมเป็นฝ่ายระงับเปรียได้

๔. ทรงยืนยันเด็ดขาดว่า ไม่ว่ายุคใดสมัยใด เปรียจะระงับได้ด้วยการจงเปรียไม่ได้ ไม่มี ข้อยกเว้นเป็นอย่างอื่น

เปรีย เป็นเรื่องการผูกใจ เหมือนกับพยายาม คือเปรียก็ผูก พยายามก็ผูก แต่ผูกเปรียกับผูก พยายามผูกต่างกัน

ผูกพยายาม คือผูกใจที่จะแก้แค้น

ผูกเปรีย คือผูกใจที่จะเป็นคู่ล้างคู่ผลาญ

รวมความว่าผูกพยายามเป็นการจงผลาญที่มีขอบเขต ส่วนผูกเปรียเป็นการจงผลาญ

ตลอดไป ไม่มีขอบเขตและเงื่อนไขใด ๆ ทั้งสิ้น คนมีเปรียท่านเรียกว่า “เปรีย” แปลงเป็นภาษาไทยว่า “โพริ” แปลว่าผู้มีเปรีย

๓. โกรธ

โกรธ แปลว่า โกรธ ได้แก่ความเดือดดาลแห่งจิต ตรงกับอาการที่เราารู้สึกว่า ฉุน หรือ ฉิว อย่างเวลาใครพูดอะไรให้เราไม่พอใจ เราารู้สึกฉุนขึ้นมา อาการที่บอกว่าฉุนก็ฉุนนั่นแหละเรียกว่า โกรธ บางทีไม่บอกว่าฉุนแต่บอกว่าฉิว ฉิวที่ฉวนี่ก็พวกเดียวกับฉุน บาที่เรารู้สึกฉุนก็มีความ “ฉุนฉิว” และ ยังมีคำเรียกอีกอย่าง คือคำว่า “กริ้ว” พูดกันในวงคนใหญ่คนโต ชาวบ้านทั่วไปใช้น้อยไม่ค่อยได้ยิน อาการเหล่านี้แหละที่เรียกว่าโกรธ เนื้อแท้ของโกรธคือความเดือด หรือเดือดพล่าน ส่วนความฉุนนั้น เป็นเพียงอาการเริ่มต้นของโกรธ เหมือนสุมบู่หรืออย่างฉุนๆ พอจุดพรวดเข้าไปในคอ คนสุมจะมีอาการ

^{๑๗} อภิ.วิ.(บาลี) ๓๕/๙๖๐/๔๗๔, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๙๖๐/๖๑๕.

สะดุ้ง คล้ายๆ ก็จะเป็นสันนิบาตกระทึก ที่ว่าบุหรือุณๆ นะ ว่ากันตรงที่มันอุณก็ก้นเท่านี้ ส่วนอาการที่มันสะลึมสะลือหลังจากนั้น เราเรียกมันว่าเมา ไม่ใช่อุณ แต่มันก็ต่อกัน ถ้าไม่อุณมันก็ไม่เมา โทระก็เหมือนกัน พอทำให้ใจอุณก็ก แล้วก็ทำให้เดือดพล่านต่อไป ตกลงว่ารวมทั้งอุณทั้งเดือดนั้นแหละ เรียกว่าโทระ หรือจะแถม “ฉิว” เข้าไปอีกก็ได้ เพราะฉิวคืออาการที่ความโกรธมันกรุ่นอยู่ข้างใน ถ้าจะเปรียบเทียบโกรธกับบู้งเท่า อุณเท่ากับห้วง เดือดเท่ากับตัวงู และฉิวก็เท่ากับหางงู ทั้งหัว ทั้งหาง รวมกันจึงเป็นงูตัวหนึ่ง ความอุณ ความเดือด และความฉิวก็รวมกันเป็นโทระ

โทระ ที่ท่านว่าเป็นอุปกิเลส หมายความว่ามันทำให้มัวหมอง คือทำตัวโกรธนั่นเองให้หมองลงไป เคยผูกผ่องก็มัวไป ถ้ามัวอยู่ก่อนแล้ว ก็ยังมีมืดมิดซ้ำเข้าไปอีก

อยากพิสูจน์ข้อเท็จจริงข้อที่ว่า โทระทำให้มัวจริงหรือไม่ ต้องตั้งประเด็นขึ้นพิสูจน์ ๒ ประเด็น คือ

๑. โทระทำให้มัวหมอง
๒. โทระทำให้สิ่งนั้นมัวหมองได้อย่างไร

ถ้าดูที่โทระทำให้เศร้าหมอง เอาแค่ ๓ จุดก็เห็นจะพอ คือ ๑. จิตใจ ๒. มารยาท ๓. การงาน นี่ดูจากข้างในออกมาข้างนอกใช้สำหรับดูตัวเอง แต่ถ้าจะดูคนอื่นต้องย้อนกลับ คือดูจากข้างนอกย้อนเข้าไปข้างใน ดูที่งาน แล้วดูความประพฤติ แล้วดูมารยาท แล้วจิตใจ เห็นตัวเองกับเห็นคนอื่น เห็นตัวเองเราเห็นใจเราก่อน อย่างเช่นโกรธขึ้นมาเรารู้ว่าใจเราโกรธ ทั้งๆ ที่คนอื่นอาจไม่รู้ ที่ต่างกันนี้ต่างกันเพียงวิธีดู ส่วนการวินิจฉัยดีชั่วใช้หลักเดียวกัน

๑. จิตใจ การดูจิตใจว่าผ่องใสหรือขุ่นมัว ต้องดูความสงบ ความคิด และการใช้สติปัญญา ดูในสามอย่างนี้ โดยปรกติแล้วใจที่สะอาดจะมีความสงบเยือกเย็น คือไม่ฟุ้ง ไม่ดิ้นรน คล้ายๆ กะน้ำในบ่อ ถ้าใสก็มักจะนิ่ง ถ้าเกิดเป็นระลอกสับสนรุนแรงก็มักจะขุ่นเพราะโคลนตมใต้น้ำลอยขึ้นมา ใจคนเราก็เหมือนกัน ใจที่สะอาดก็เป็นใจสงบไม่ฟุ้งจนเกินไป อีกอย่างหนึ่งดูความคิด ใจที่สะอาดมีความสงบเป็นพื้นอยู่นั้น เวลาคิดอะไรความคิดราบเรียบ ที่ว่าความคิดราบเรียบนั้นมีที่สังเกต คือเหตุกับผล คิดอะไรมีเหตุมีผล แสดงว่าความคิดราบเรียบ อีกหนึ่งจุดคือการใช้สติปัญญา พุดง่าย ๆ คือใช้ความรู้ อย่างเช่นอ่านหนังสือ หรือคิดเลขหรือตอบปัญหา เป็นต้น ใจสะอาดมีความสงบเป็นทุนจะใช้ความรู้ สติปัญญาแจ่มใส อ่านก็คล่อง ปฏิภาณก็เร็ว, รวมความว่า ใจคนเรานี้ ถ้าสะอาดแล้วจะมีการสงบเยือกเย็นราบเรียบ และใช้สติปัญญาได้คล่องแคล่ว

แต่ครั้งเกิดความเดือดดาลขึ้นมา ที่เรียกว่าโกรธ ให้สังเกตดูว่าอาการสามอย่างนั้นลดลง โกรธน้อยก็ลดลงน้อย โกรธมากก็ลดลงมาก โกรธจัดจริงๆ ก็หายไปหมดเลย, ในทางสงบเยือกเย็น เห็นจะไม่ต้องพูด ใจเรานี้พอมันโกรธขึ้นมาเท่านั้น ทั้งฟุ้ง ทั้งร้อน รู้กันอยู่แล้ว ที่ว่าฟุ้ง คือคิดเลอะเทอะ คิดเลอะเหว ความโกรธทำให้เราสูญเสียความสงบลงอย่างเห็นได้ชัด

ในแง่ความคิด ลงได้ใจเดือดแล้ว เรื่องความราบเรียบของความคิดไม่ต้องพูดถึง เหมือนผิวน้ำในกะทะบนเตานั้นแหละ เมื่อมันยังเย็นน้ำก็เรียบ แต่พอน้ำมันเดือดผิวน้ำมันก็ไม่เรียบ เดือดปุดปัดๆ ทำท่าจะล้นเสียให้ได้ ที่รู้ว่าโกรธทำให้ความคิดไม่ราบเรียบ ก็ดูที่เหตุผลดังกล่าวแล้ว คือคนโกรธแล้ว คิดอะไรไม่มีเหตุมีผล การใช้สติปัญญา ยิ่งเห็นง่าย ลงได้โกรธแล้วมีวิชาความรู้เหมือนไม่มี อ่านก็ไม่ได้

เรื่องเขียนก็ไม่ได้ความ จะพูดจะฟังไม่เป็นรสนั้นๆ ขณะที่ความโกรธกำลังเผาใจเต็มทีนั้น คนฉลาดก็กลายเป็นคนโง่ เพราะไม่รู้ผิดชอบชั่วดีพอๆ กัน ที่กล่าวมานี้เฉพาะด้านจิตใจด้านเดียว ถ้าสังเกตดูความสงบเยือกเย็นของจิต ความคิดของจิตและการใช้สติปัญญาของจิต สามอย่างนี้แตกต่างกันมากสำหรับจิตปรกติกับจิตที่กำลังโกรธ

๒. มารยาท หมายถึงกิริยาวาจาที่คนแสดงออก โดยปกติแล้วมารยาทย่อมแสดงออกจากนิสัยของจิต ถ้าจิตสงบเยือกเย็น มารยาทที่แสดงออกมาก็ละมุนละม่อม มีอาการเคารพอ่อนน้อมและสดชื่น ใครเห็นก็รู้สึกเย็นตา วาจาที่เปล่งออกก็สุภาพ อ่อนหวาน เรียบร้อย ใครฟังก็เย็นหู มารยาทอย่างนี้เรียกว่ามารยาทสะอาด ไม่เป็นภัยแก่คนอื่นเหมือนน้ำใสสะอาด และอาหารสะอาด กินได้ดื่มได้สนิทใจ ไม่เป็นโทษ แต่มารยาทสะอาด เราไม่นิยมเรียกว่ามารยาทสะอาด แต่เราใช้อีกคำว่า “สุภาพ” คนที่มารยาทสะอาดนั้นเราเรียกว่า “สุภาพชน” ซึ่งเคยได้ยินอยู่ทั่วไป

ที่นี้คนเราเวลาโกรธแล้วมันแปลก มารยาทมันจะเกิดไม่สะอาดขึ้นมา (ไม่สุภาพ) เคยยิ้มก็กลายเป็นบึ้ง เคยอ่อนโยน กลายเป็นแข็งกระด้าง เคยเรียบร้อย กลายเป็นเกะกะ มารยาทอย่างนี้เป็นมารยาทสกปรก คนเห็นก็ไม่สบายตา คนฟังก็ไม่สบายหู รวมความว่ามีโทษแก่คนเห็นคนฟัง เหมือนน้ำสกปรกอย่างนั้นแหละ อาบก็คันตัว กินก็ท้องร่วง นี่แหละ โทษะ ทำให้สกปรกอย่างหนึ่ง

๓. งาน หมายถึง งานที่เขาทำ เช่นพิมพ์หนังสือ เขียนจดหมาย อภิปรายความเห็นในที่ประชุมและกล่าวคำสั่งสอน เหล่านี้ เป็นต้น โดยปรกติแล้วคนใจสงบเยือกเย็น งานที่ทำก็สะอาด จะพิมพ์หนังสือก็น่าใช้ น่าดูไม่ค่อยผิดค่อยตก จะเขียนจดหมายสักฉบับหนึ่ง ข้อความก็สอดคล้องกลมกลืน เป็นเรื่องเป็นราวน่าอ่าน จะแถลงความคิดเห็นก็อ้างเหตุอ้างผลครบถ้วนน่าฟัง แม้จะกล่าวสั่งสอนใครก็พูดถูกต้อง เน้นที่ควรเน้น เบาที่ควรเบา สอนคนน้อยก็พูดค่อยๆ สอนคนมากก็พูดดัง ๆ งานสะอาด เวลาพูดกันเราไม่ค่อยเรียกว่างานสะอาด เราพูดว่า “งานเรียบร้อย”

แต่คนเราถ้าโกรธกัน ทำงานให้สะอาด (เรียบร้อย) ได้ยาก เสมียนพิมพ์ที่พิมพ์สัมผัส คล่องๆ ถ้านายตุจุนเขาโกรธแล้วฝีมือเสียหมด จะเขียนจดหมายก็มีข้อความกระแทกกระตัน เวลาแถลงความเห็นในที่ประชุม แทนที่จะว่ากันด้วยเหตุผลก็ไม่ ว่ามีแต่แฝงคำทำร้ายบ้าง คำเหน็บแนมดูหมิ่นคนอื่นบ้าง ไม่เป็นท่า เวลากล่าวสั่งสอนคนก็เหมือนกัน โกรธแล้วก็สอนลามปามเกินเหตุ สอนคนๆ เดียว นั่งห่างไม่ถึงวาก็เปิดปากกว้างเกินขนาด ส่งเสียงแว๊ดๆ น่ารำคาญ งานของคนโกรธสกปรกอย่างนี้

ยังมีอีกจุดหนึ่งที่ โทษะไปทำอะไรเอาไว้ คือคนนิสัยหงุดหงิด โกรธง่าย จะเป็นคนมีกระแสจิตร้อนแห้งผาก ทำให้ผู้ที่ติดต่อหรือแม้แต่พบเห็นรู้สึกไม่สบายใจ เข้าใกล้แล้วไม่ชุ่มชื้น ไม่อยากอยู่นานคล้ายๆ กะเข้าใกล้คนกลิ่นตัวแรงอย่างนั้นแหละ เราก็ไม่ได้เกลียดชิงอะไร แต่ว่าเข้าใกล้แล้วไม่สบายใจ

คนที่มีโทษะเป็นเจ้าเรือนนั้น ลองสังเกตให้ดี เวลาเราเข้าไปหา ทั่วๆ ที่ยังไม่ได้พูดจาพาทีกันเลย ก็ให้รู้สึกขาดความเลื่อมใส ไม่มีแก่ใจที่จะรักจะนับถือ

วิธีสังเกตนั้น เราควรลองสังเกตจากคนที่เราไม่เคยรู้จักมาก่อน ถ้าเราเจอหน้าเข้า รู้สึกว่าใจเราแห้งผาก อ่อนเพลีย หรือร้อนรน ถ้ามีอาการอย่างนี้เกิดขึ้นแก่เราแล้วลองตามสังเกตต่อไป ผล

จะปรากฏว่าผู้นั้นเป็นคนใจน้อย โกรธง่าย อุนเฉียวเก่ง นี้อยากจะชี้ให้เห็นว่า โกรธ ทำลายเสน่ห์ในตัวลงได้จริงๆ

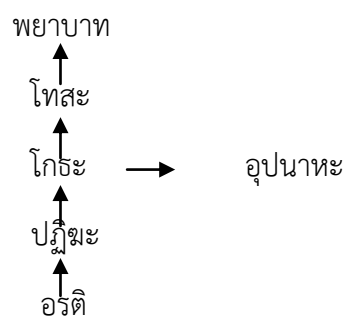
สำหรับคนที่เรารู้สึกว่า คนอื่นเมินเฉย ไม่อยากข้องแวะด้วย ทั้งๆ ที่เราก็ไม่เคยได้ทำอะไร ให้เป็นที่ขัดใจเขา และบางทีท่านเองอยากคบกับเขาอยู่ด้วยซ้ำ และพยายามพูดดีด้วย แต่เขาก็เมินลองตรวจดูอีกครั้ง อาจเป็นเพราะกระแสดิจิตของท่านร้อนไป เพราะมีโกรธซ่อนอยู่ในตัว ก็เป็นไปได้

๔. อุปนาหะ

อุปนาหะ เป็นพี่น้องกันกับโกรธและพยาบาทที่เข้ามาแล้ว เกิดในตระกูลเดียวกัน กิเลสข้ออุปนาหะนี้มีที่กล่าวถึงน้อย ไม่ค่อยปรากฏในหมวดกิเลสต่างๆ อุปนาหะ แปลว่าความผูก ซึ่งโยงไปหา กิเลสอีกตัว คือตัวโกรธ หมายความว่าความโกรธเป็นอันหนึ่งต่างหาก อุปนาหะนี้เป็นอันหนึ่งแต่ว่า เกี่ยวกัน ขอให้ดูกิเลสตัวอื่นๆ ดังนี้

- โกรธ คือความขุ่นข้องเดือดดาล
- โทสะ คือความคิดทำลายเขา
- พยาบาท คือทำลายยังไม่ได้ จึงผูกอาฆาตไว้

กิเลสทั้งสามนี้ ทำงานต่อเนื่องกัน รับช่วงกันต่อไป พอโกรธแล้วโทสะก็คิดทำลาย โทสะทำลายไม่ได้พยาบาทรับช่วงต่อไป จะเห็นได้ว่า อุปนาหะ ไม่มีหน้าที่อะไรจริงจัง เป็นแต่เข้าใจที่ความโกรธเกิดขึ้นแล้ว แทนที่จะส่งงานให้โทสะพยาบาทรับช่วงไป ก็ไม่ส่งต่อไป จะเลิกโกรธเสียก็ไม่เลิก จะทำลายเขาก็ไม่คิดทำลาย ผูกใจนิ่งอยู่อย่างนั้น อย่างนี้เรียกว่า อุปนาหะ กล่าวอีกนัยหนึ่ง อุปนาหะ เป็นอีกแขนงหนึ่งของความโกรธเท่านั้น ที่ไม่ได้จัดเข้าลำดับความกำเริบของกิเลส ไว้ให้แต่เดิม เพราะเป็นเพียงแขนงของโกรธ คนโกรธแล้วไม่แน่ว่าจะผูกโกรธไปทุกคน บางคนก็ชอบผูก บางคนก็ไม่ชอบผูก พึงดูลำดับความกำเริบของกิเลสตระกูลโทสะอีกครั้ง เพื่อชี้ให้เห็นว่า อุปนาหะ อยู่จุดไหน -

อุปนาหะ เป็นแขนงหนึ่งของโกรธ จะว่าโกรธเป็นผู้แต่งตั้งขึ้นก็ได้ แต่ว่าเมื่อตั้งขึ้นแล้วมัน เป็นเนื้อเป็นตัว มันเป็นเรื่องเป็นราว มีความสำคัญมาก แต่จะนับว่าเป็นโกรธมิได้

อุปนาหะ คือความผูกโกรธ ถ้าพูดถึงอาการของจิต จิตที่มีอุปนาหะ กับจิตที่มีโกรธ ต่างกัน แน่ อุปนาหะ เป็นอาการที่งอกออกมาจากโกรธ แต่เมื่อเป็นอุปนาหะแล้วก็ต่างกัน ท่านจึงได้แยกชื่อไว้ต่างหาก ถ้าเหมือนกันไม่ต้องแยกให้ลำบาก, ที่ต่างกันนั้น ต่างอย่างนี้ โกรธ คือ ความเดือดดาลแห่งจิต คือเวลาโกรธใจมีอาการเดือดพล่าน วุ่นวายเดือดจนล้นนั้นแหละ ตามปกติในสายงานของโกรธ เมื่อเดือดแล้วต้องคิดหาทางทำลาย กลายเป็นโทสะ หรือถ้าผูกใจไว้ว่าจะหาช่องทางทำลายต่อไป

ก็กลายเป็นผูกพยาบาท แต่อุปนาหะนี้ไม่คิดทำลาย และไม่ผูกใจที่จะทำลาย เป็นแต่จำการกระทำของคนที่เขาทำให้โกรธนั้น ไม่ยอมลืม ไม่ยอมปล่อย จำเอาไว้เท่านั้น จิตที่มาถึงขั้นอุปนาหะนี้แล้ว ไม่มีอาการเดือดพล่าน ขอให้นึกถึงคนที่โกรธกันหรือว่ากันง่าย ๆ นึกถึงตัวเราเองก็ได้ เวลาโกรธใครแล้วมันลืมไม่ลง แต่ก็ไม่ได้คิดจะด่าเขา ไม่ได้คิดจะปองร้ายเขา เพียงแต่เกลียดชังหน้า ไม่อยากพูดด้วย ไม่อยากมองหน้า แยกทางกันเดิน อาการอย่างนี้ชาวบ้านเรียกว่า “คนโกรธกัน” แต่ถ้าพูดตามหลักอุปกิเลสนี้ต้องเรียกว่า “คนผูกโกรธกัน” โดยปรกติแล้วคนที่อยู่ในลักษณะนี้ไม่ได้คิดทำลายกัน แต่ไม่อยากจะคืนดีกัน ไม่อยากเห็นหน้ากัน เหล่านี้เป็นอาการของอุปนาหะทั้งสิ้น เป็นกิเลสทำให้คนเศร้าหมองได้

๕. มักขะ

คำว่า “มักขะ” แปลว่า ลบล้างคุณท่าน มีคำใช้แทนกันได้อยู่คำหนึ่ง คือคำว่า “เนรคุณ” คำว่า เนรคุณ กับคำว่า มักขะ มีน้ำหนัและความหมายเท่ากัน

คำว่า “คุณๆ” นี้ มีความหมายสองอย่าง เช่นอย่างคุณพระพุทฺธ คุณพระธรรม คุณพระสงฆ์ ก็หมายถึงความดีของพระพุทฺธ พระธรรม พระสงฆ์ นี้อย่างหนึ่ง คุณที่หมายถึงความดีในตัวผู้นั้นและสื่อนั้นอย่างนี้ เรียกว่า “คุณสมบัติ” คือคุณที่เป็นสมบัติของผู้นั้นสิ่งนั้น บางทีก็เรียกว่า “คุณความดี” ซึ่งหมายความว่า คุณคือความดี คำว่า คุณ อีกอย่างหนึ่งหมายถึงประโยชน์ คือความหลังผลออกมาให้เราได้ เช่นยาที่สามารถช่วยชีวิตเราได้ หรือคนที่ช่วยเหลือเราได้ คุณอย่างนี้บางทีเราเรียกว่า “คุณประโยชน์” รวมความว่า คำว่า คุณ หมายความว่า ๒ อย่าง

๑. คุณสมบัติ

๒. คุณประโยชน์

คำว่า “มักขะ” แปลว่าลบล้างคุณท่านนั้น หมายถึง ลบล้างคุณในลำดับที่ ๒ คือคุณประโยชน์เท่านั้น ส่วนการลบล้างคุณสมบัติ คือลบล้างความดีของคนอื่น นั้นเป็นเรื่องความริษยา เป็นอุปกิเลสอีกข้อหนึ่งต่างหาก คือข้อที่ ๗ เพราะฉะนั้นเมื่อพูดถึงอุปกิเลสข้อมักขะแล้ว ขอให้นึกถึงเรื่องบุญคุณในระหว่างบุคคลเท่านั้น

การทำอุปการะหรือทำคุณที่ว่านี้ ยกตัวอย่างเช่นการเลี้ยงดู การสั่งสอน การให้ที่พัก การหางานให้ และอื่นๆ อีก แต่ทั้งนี้ต้องเป็นเรื่องเลยค่าจ้างหรือเกินจากค่าจ้าง เช่นคนมีอาชีพเป็นครูสอนหนังสือให้ศิษย์ ถ้าทำแต่เพียงพาค่าจ้าง จ้างสอนฉันก็สอน ค่าจ้างน้อยฉันก็สอนให้อย่างเสียไม่ได้ คือไม่ให้เกินให้เลยค่าจ้าง การทำเพียงเท่านี้ยังไม่จัดว่าเป็นคุณ ถ้าครูคนใดมีความหวังดีต่อศิษย์ การกระทำที่ดี เจตนาที่ดี ท่วมล้นเงินค่าจ้างนั้นเป็นคุณ คุณเป็นสิ่งที่หาค่ามิได้ ค่าและน้ำหนัของคุณวัดกันด้วยความรู้สึทางจิตใจเท่านั้น

คุณเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในระหว่างคนสองฝ่าย คือฝ่ายทำให้กับฝ่ายรับ ฝ่ายทำให้เรียกว่าผู้มีคุณ หรือผู้มีบุญคุณ หรือผู้มีอุปการคุณ ถ้าทำให้เรามากมายไม่รู้จักสร้างซา เราก็เรียกท่านว่า “เจ้าบุญนายคุณ” นี่ฝ่ายผู้ทำให้ ส่วนฝ่ายรับไม่ค่อยมีคำเรียกไว้เฉพาะ ถ้าจะพูดก็เห็นใช้คำว่า ผู้รับอุปการะ แล้วมีอีกคำหนึ่ง คือคำว่า “เป็นหนี้บุญหนี้คุณ” ใช้สำหรับเวลาเราได้รับอุปการะจากท่านแล้ว แต่ยังไม่ได้อตอบแทน จึงยังเป็นหนี้บุญคุณท่านอยู่

ในระหว่างคนสองฝ่ายนั้น ถ้ามาถึงหน้าที่ ฝ่ายทำคุณให้เมื่อทำให้แล้วก็ป็นอันหมดหน้าที่
ทางที่จะทำความดีในเรื่องนี้สุดแค่นี้ คือสุดแค่ให้ ทำให้แล้วเป็นแล้วกัน ไม่ต้องทำอะไรอีก แต่อีกฝ่าย
คือฝ่ายรับคุณ ยังมีหน้าที่จะต้องทำต่อไป คือ

๑. รู้คุณท่าน และ ๒. ตอบแทนคุณ

ดังทราบแล้วว่า คุณเป็นสิ่งที่หาค่ามิได้ คือไม่มีการตีราคา เพราะฉะนั้นการรู้คุณและการ
แทนคุณ ซึ่งเป็นหน้าที่ของฝ่ายรับ จึงหาที่สิ้นสุดมิได้ ต้องทำต่อไปและต่อไปจนกระทั่งหมดโอกาสที่จะ
ทำ พิจารณาเรื่องของ “มักกะ” ความประพฤติดีที่เรียกว่ามักกะ เป็นความประพฤดีเลวทรามของฝ่าย
รับคุณ ที่ทำผิดต่อฝ่ายทำคุณ ในบรรดาความผิดทางจิตใจที่คนทำต่อผู้มีคุณ มักกะนี้เป็นความผิด
สถานเลว คืออย่างนี้ การปฏิบัติบุญคุณของผู้มีคุณอยู่สามชั้นด้วยกัน ทั้งฝ่ายดี ทั้งฝ่ายชั่ว คือดีก็ทำได้
สามชั้น ชั่วก็ชั่วได้สามชั้น

บูชาคุณ ผู้มีคุณ

ชั้นอุดม

แทนคุณ ผู้มีคุณ

ชั้นมัธยม

รู้จักคุณ ผู้มีคุณ

ชั้นประถม

นี้ข้างทำถูกต้อง ผู้มีคุณ

และนี้ทำผิดต่อ ผู้มีคุณ

คนชั้นต่ำ

(อกตเวที) ไม่แทนคุณ ผู้มีคุณ

คนชั้นชั่ว

(อกตัญญู) ไม่รู้คุณ ผู้มีคุณ

คนชั่วซ้ำสาระเลว

(มักกะ) ลบหลู่คุณ ผู้มีคุณ

ตามผังนี้ ต้องการชี้ให้เห็นว่า มักกะ คือ การประพฤติลบหลู่คุณของผู้มีคุณ เป็นความผิด
ต่อผู้มีคุณสถานต่ำที่สุด โปรดพิจารณาดูเส้น ๓ เส้นข้างล่างนั้น ชั้นของคนธรรมดาอย่างต่ำอยู่แค่ว่า
รู้คุณผู้มีคุณ แต่ละเลยในการตอบแทนคุณ คือใจจริงรู้ไม่ใช่ไม่รู้ ปากก็ยอมรับว่าเรามีคุณ ที่เสียๆ
ตรงที่ไม่ตอบแทนคุณท่านเท่านั้น คนประเภทนี้ขาดกตเวที มีแต่เพียงกตัญญู พฤติการณ์อย่างนี้เป็น
ฐานต่ำที่สุดของสามัญชน ถ้าใครพลัดจากชั้นนี้ลงไป คือเป็นคนไม่รู้คุณของผู้มีคุณเอาทีเดียว (ที่ว่าไม่รู้
ในที่นี้ คือ ไม่ยอมรับรู้ว่าท่านมีคุณแก่ตน) คนชั้นไม่รู้คุณคนนี้ตกไปเป็นคนชั่วแล้ว ทางโลกก็ว่าชั่ว ทาง
ธรรมก็ว่าชั่ว คนที่ทำผิดต่อคนที่มีคุณยังมีต่ำลงไปอีกชั้น คือชั้น “มักกะ” ลบหลู่คุณของผู้มีคุณ เป็น
คนเลวยิ่งกว่าคนชั้นชั่ว ไม่รู้จะเรียกว่าชั้นอะไร แต่อาจว่า “คนชั่วซ้ำสาระเลว” ถ้าจะวัดกันว่าคนชั้นนี้
ต่ำแค่ไหน วัดกันไม่ได้ แต่พูดให้ท่านคิดเอาเองได้ คือในพวกสัตว์เดรัจฉานบางพวกยังรู้คุณคนที่เลี้ยงดู
มัน แม้มันไม่อาจตอบแทนได้ เพราะสภาพของมันไม่อำนวย แต่มันก็แสดงออกมามันได้รู้จักคุณคน

ไม่ทำลายผู้มีคุณ ถ้าพิจารณาทางพื้นของจิตแล้ว จิตที่รับรู้คุณของผู้มีคุณแก่ตน สูงกว่าจิตที่คิดลบหลู่
รู้คุณของผู้มีคุณเป็นไหนๆ

อาการที่คนมีมักขะแสดงออกมา คือการปฏิเสธคุณของผู้มีคุณ เช่นมีใครช่วยเหลือให้ได้
เล่าเรียนจนได้เป็นใหญ่เป็นโต แล้วกลับคุยโวว่าไม่เห็นได้ช่วยอะไร ฉันดีด้วยบุญวาสนาของตนเอง
การปฏิเสธบุญคุณนี้อาจปฏิเสธด้วยกิริยาอย่างอื่นก็ได้ เช่นมีเรื่องจริงเล่ากันต่อๆ มาว่า คนบ้านนอก
ส่งลูกมาเรียนหนังสือในกรุงเทพมหานคร ครั้นลูกจบแล้วก็เข้าทำราชการจนได้เป็นใหญ่มีเพื่อนฝูงและ
ลูกน้องมากหน้าหลายตา รวมทั้งคุณนายก็เป็นชาวกรุงเทพมหานครด้วย ครั้นต่อมาพ่อแม่มาจากบ้าน
นอกเพื่อจะเยี่ยมเยียน จะมาชมบารมีลูกชายบ้าง แต่พอไพล่ขึ้นบ้านลูกชาย ซึ่งขณะนั้นลูกชายกำลังมี
เพื่อนฝูงคุยกันอยู่ พ่อเห็นพ่อแม่เป็นชาวบ้านนอกไพล่ขึ้นไป เลยทำที่เป็นไม่รู้จัก ทักทายด้วยกิริยา
วาจาปราศจากคารวะ กิริยาอย่างนี้เป็นารลบหลู่คุณท่าน มักขะนี้เป็นไปอย่างรุนแรง อาจถึงขั้น
ทำลาย ผู้มีพระคุณแก่ตนก็ได้ รวมความแล้วก็คือ “คนเนรคุณ” นั่นเอง

๖. ปลาสะ

ปลาสะ แปลว่า ความตีเสมอ หรือการตีเสมอ ว่าถึงอาการในใจก่อน ปลาสะ เกิดขึ้นในใจ
ของเรา ถ้าสังเกตตัวเองก็ให้สังเกตที่ความลำพองใจ คิดว่า ตัวเราก็พอๆ กับเขา หมายความว่า เรานึก
เอาตัวเราไปเทียบกับคนอื่น คนที่เรานึกถึงนั้น จะนึกเทียบทางวิชาความรู้ ทางสติปัญญา ทาง
ฝีมือลายมือ หรือทางใดๆ ก็ตาม ที่นึกว่าตัวเองก็พอๆ กับเขา หรือนึกว่า เขาไม่เห็นมีอะไรเกินเรา
ความรู้สึกลักษณะนี้เรียกว่า ปลาสะ แต่ทั้งนี้ทั้งนั้น ปลาสะ คือความคิดผิด คาคติตระคนด้วยการยก
ตัวเอง และกดคนอื่น ถ้าเป็น “ความรู้สึกที่มั่นใจในตัวเอง” ก็ไม่ใช่ปลาสะ เช่นเห็นคนอื่นเขาทำความ
ดีได้ เรานึกปลุกใจตัวเองว่า “เขาก็คน เราก็คคน เมื่อเขาทำได้ ทำไมเราจึงทำไม่ได้” อย่างนี้ไม่ใช่ปลา
สะ และการรับความจริงตามธรรมดา ไม่ระคนด้วยการดูหมิ่นคนอื่น เช่นเรากับเขามีเงินเท่ากัน หรือ
สอบได้คะแนนเท่ากัน หรือมีอำนาจหน้าที่เท่ากัน แล้วก็รับรู้ความจริงว่าเรากับเขาเท่ากันในเรื่องนั้นๆ
อย่างนี้ก็เป็นกิเลส ข้อปลาสะ ปลาสะนั้นเป็นจำเพาะความคาคติกำลังตัวเองผิดด้วยความลำพองใจ
เท่านั้น

เมื่อพูดถึงพฤติกรรมคือการกระทำของคนมีปลาสะ อาการที่แสดงออกมาก็คือการตีเสมอ
ผู้ใหญ่กว่าตน การตีเสมอนั้นอาจแสดงออกจากเจตนาทั้ง ๒ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ

๑. เข้าใจว่าท่านทำกับเราเสมอกันจริงๆ

๒. รู้อยู่ว่าเราไม่เสมอกัน แต่อยากให้คนอื่นเขาเข้าใจว่าเสมอกัน

เรื่องของเรื่องอยากตีเสมอนั้นแหละ ไม่ว่าข้อเท็จจริงเป็นอย่างไรก็ตาม ถือเอาเจตนาเป็นเกณฑ์ การตี
เสมอนั้นจำกัดใจความลงแค่คำว่า “ตีราคา ของตัวเองให้สูงขึ้น เพื่อให้เสมอกับคนอื่น” เท่านั้น ถ้าลด
ราคาของตัวเองลงให้เสมอกับเขา เช่นคนมีความรู้สูงความสามารถสูง แทนที่จะนึกตัวเองวิเศษวิโสเกิน
มนุษย์ทั้งหลาย ก็นึกว่า คนอื่นเขาก็เหมือนกันกับเรา เดินกินข้าวเหมือนกัน คิดอย่างนี้ไม่ใช่ ปลาสะ
ไม่ใช่การตีเสมอ แต่เป็นการท่อมตัว ซึ่งเป็นคุณลักษณะของการตีอย่างหนึ่งเรียกว่า อปายณะ
นักปราชญ์สรรเสริญ

๗. อิสสา

อิสสา คือ ความริษยา ได้แก่อาการที่จิตเกิดความกระวนกระวายเมื่อเห็นคนได้ดี คำจำกัดความที่เป็นภาษาไทยแท้ๆ ดูเหมือนจะไม่มี ถึงคำว่า “ริษยา” ก็ไม่ใช่ภาษาไทยแท้ แต่เอาเป็นรู้จักกัน คำว่า อิสสา นี้ เวลาชาวบ้านชอบพูดว่า “อิจฉา” ซึ่งความจริงคำสองคำนี้หมายความว่าไม่เหมือนกัน เป็นคนละเรื่องกัน, อิสสาเป็นกิเลสชนิดหนึ่ง หมายถึงความทຸນทຸรายของจิต, ส่วนอิจฉา แปลว่า ความต้องการ คือความอยากได้สิ่งนี้สิ่งนั้น เป็นอาการของจิตตามธรรมดาสามัญ โดยความหมายที่แท้จริงแล้วคำสองคำนี้ใช้แทนกันไม่ได้ การที่คำว่า อิจฉา เข้ามาแทนที่ อิสสา ดังที่คนพูดกันทั่วไปนั้น เข้าใจว่าผู้พูดต้องการคำพูดที่มีเสียงหนักๆ เพราะเรื่องนี้เป็นเรื่องที่คนชอบยกขึ้นนินทาว่าร้ายกัน ธรรมดาการพูดนินทาว่าร้ายคนอื่นฯ ถ้าได้พูดคำที่ก่อกวนเสียงหนักๆ มาประกอบ มันเหมาะแก่เรื่องดี อย่างเช่นจะว่าคนที่ชอบริษยาตัวร้อนคนอื่นฯ ถ้าพูดว่า “เขาเป็นคนขี้อิสสา” อย่างนี้ คำมันเบาๆ หลวมๆ ชอบกลไม่จุใจคนพูด แต่นิยมใช้คำว่า อิจฉา ดูรู้สึกว่เสียงมันหนัก เวลาพูดทำล่อยหน้าล่อยตานิดๆ ทำปากแสบๆ ประกอบไปด้วย ดูมันถนัดดี จะด้วยเหตุนี้กระมังคนจึงนิยมพูดคำ อิจฉา แทนอิสสา

ลักษณะอิสสานั้นจะดูได้สองทาง คือดูคนอิสสากับดูความอิสสา, ความอิสสาเป็นตัวกิเลสดูยากสักหน่อย และเพื่อไม่ให้ขัดหู ขอใช้คำว่า ริษยา แทนคำว่าอิสสาในข้อความบางประโยค นักเรียนธรรมท่องจำกันติดปากว่า “อิสสาความริษยา คือเห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้” ข้อความนี้เป็นคำอธิบายลักษณะของอิสสาอย่างครบถ้วนแล้ว, อิสสาก็คือความริษยาและลักษณะของริษยาก็คืออาการที่เห็นคนอื่นได้ดีแล้วตัวเองทนอยู่ไม่ได้นั่นเอง ฉะนั้นลักษณะของอิสสาจึงไม่จำเป็นต้องพูดซ้ำอีก ความมันขัดเจนอยู่แล้วปัญหาสำคัญคือวิธีดู จะดูที่ไหนและดูอย่างไรจึงจะรู้ว่าจิตมีอุปกิเลสข้อนี้เกาะอยู่หรือไม่ที่ตำราเราว่าไว้ “เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้” บางคนเข้าใจว่า ทนไม่ได้มันหมายความว่าคนๆ นั้น แสดงความกระวนกระวายผุดลุกผุดนั่งหรือเที่ยววิ่งหาทางตำหนิเขา ถึงขั้นนี้จึงจะเป็นริษยา ความเข้าใจที่ห่างไป คือรู้เข้าไปไม่ทันความกำเริบของกิเลสเหมือนกัน อาการที่พอจะรู้ได้ก่อนนั้นยังมีอยู่อีก คือพอรู้สึกครั่นเนื้อครั่นตัวก็พอรู้ทัน กินยาตัดไข้ไว้ก่อนจะได้ไม่ต้องถึงกับสันสะท้านเต็มที อาการของริษยาก็เหมือนกัน แทนที่จะดูความกระวนกระวายทางร่างกาย ซึ่งการวิ่งเต้นตำหนิคนอื่น เราควรจะย้อนกลับไปดูที่จิต ดูตรงที่จิตเรานั้นแหละ จะรู้ได้ทันทีที่ความริษยาเกิดขึ้น

จังหวะที่จะดู คือเวลาที่เรารู้ได้ฟังเรื่องความดีมีโชคของคนอื่น ขั้นที่สุดแม้แต่นึกถึงความดีของคนอื่นเข้าให้สังเกตสภาพจิตในเวลานั้น พุดอีกทีคือดูใจเราเอง เมื่อมันรับรู้ความดีของคนอื่น ความดีที่ว่ามันไม่จะเป็นการทำดีของเขาหรือการที่เขาได้รับความโชคดีก็ตาม เช่นเห็นเขาสอบได้ตำแหน่งดี เห็นเขาได้เลื่อนยศ เห็นเขาได้ไปเมืองนอก หรือได้ยินคนอื่นเขาสรรเสริญผู้ใดผู้หนึ่งก็ตาม ซึ่งรวมเรียกว่า “คนอื่นได้ดี” จิตคนธรรมดาที่ไม่มีริษยาในใจ เห็นความดีแล้วย่อมร่วเริง สบายใจ ชุ่มชื่นใจ แต่ว่าถ้าจิตมีริษยาอยู่ในตัวแล้วแปลกกระทบกับความดีของคนอื่นไม่ได้ มันให้มีอาการกระวนกระวายกระสับกระส่ายอยู่หนึ่งไม่ได้ เหมือนคนมีอาการไข้ในตัวบ้างแล้วพอลูกน้ำเย็นๆ เข้าให้หนาวสั่นขึ้นทั่วสรรพางค์กายอย่างนั้นเอง ตามธรรมดาคนดีแล้วชอบแช่น้ำเย็นๆ แต่ถ้ามีไข้เกิดแสงเงาเย็น ใจคนก็เหมือนกันตามปกติแล้วย่อมจะชื่นชมอยู่ในอารมณ์เกี่ยวกับความดี แต่พอมีริษยาอยู่ในใจก็กลายเป็นคนโรคแสดงดี กระทบความดีไม่ได้เหมือนหัวใจมันจะระเบิดออกเป็นเสียงๆ ว่าแต่ทั้งนี้

ทั้งนั้น เราจะสังเกตความริษยาได้ชัดเพียงใดหรือไม่ขึ้นอยู่กับแรงริษยาด้วย มีน้อยก็เห็นยาก มีมากก็เห็นง่าย คือความริษยานั้นมีอยู่ ๓ ชั้น

- คนมีริษยาน้อย เพียงไม่สบายใจ
- คนมีริษยาปานกลาง สนับสนุนความดีของใครไม่ได้
- คนมีริษยาแรง ตัดรอนความดีของคนอื่น

จำพวกมีริษยาน้อย คือมีธาตุแห่งริษยาปนอยู่ในใจเพียงเล็กน้อย เมื่อจิตรู้ความดีของคนอื่นจะมีความรู้สึกนึกคิดเพียงว่าระคายใจ ไม่สบายใจนิดๆ แล้วความรู้สึกชนิดนี้ก็จะระงับไปโดยเร็ว คนมีริษยาชั้นนี้ยังทำการสนับสนุนความดีของคนอื่นได้เต็มที่ คนอื่นจะไม่รู้เลยว่าเขามีความริษยาในใจ นอกจากตัวเองสังเกตใจตัวเองเท่านั้น ในจิตใจของปุณฺณท้าวไปดุมเหมือนจะมีธาตุริษยาน้อย

จำพวกมีริษยาชั้นสอง คือขนาดกลางมันกระทบจิตแรงกว่าที่กล่าวมาแล้ว แรงจนจิตต้องเบี่ยงหลบไปจากอารมณ์นั้น เหมือนคนเป็นตาแดง พอสายตาทะทบแสงแดดต้องหลบหน้าหันที่นั่นเอง เพราะจิตทนรับรู้ความดีของคนอื่นไม่ได้ ต้องเบี่ยงหลบไปจากอารมณ์นั้นเสีย คนที่มีริษยาชั้นนี้จึงกลายเป็นคนที่สนับสนุนความดีของคนอื่นไม่ได้ ใจมันหลบตีเสียแล้ว จะเอาที่ไหนมานึกคิดสนับสนุนคนอื่น แต่คนชั้นนี้ยังมีดีอยู่บ้าง คือจะไม่สนับสนุนใครแต่ก็ไม่ตัดรอนใคร

จำพวกริษยาขนาดหนัก คือมีความริษยาอย่างแรง ถึงขั้นที่ว่าเมื่อรู้ว่าคนอื่นได้ดีต้องคิดตัดรอนเขา จะตัดได้หรือไม่ก็แล้วแต่ แต่ก็ต้องคิดเสียก่อน ลองสังเกตดูชั้นของริษยา พวกแรกรู้สึกไม่สบายใจ พวกที่สองไม่แกล้งสนับสนุนคนอื่นด้วย พอมาถึงพวกที่สามนี้ มิใช่เพียงไม่สบายใจ และไม่มีแกล้งที่จะสนับสนุนคนอื่นเท่านั้น แต่ถึงขั้นคิดตัดรอนเขาด้วย เหตุใดจึงเป็นอย่างนี้ ก็เพราะว่าจิตเดิมถูกความริษยามันปั่นหัวเสียจนกลายเป็นธาตุคนละอย่างกับความดี ถึงขั้นเป็นปฏิกิริยาชดเชย คือธาตุต่างเหล่ากัน พอกระทบกันเข้าต้องผลาญกันให้ย่อยยับไปข้างหนึ่งเหมือนน้ำกับไฟอย่างนั้น

ความในตำราที่เรียนกันว่า “ริษยาได้แก่อาการที่เห็นคนอื่นได้ดีแล้วทนอยู่ไม่ได้” นั้น ที่แท้คือจิตไม่อาจทนอยู่ในปรกติภาพได้เช่นกำลังคิดอ่านเรื่องอะไรอยู่เพลินๆ กำลังสบายใจ แต่พอจิตรับรู้ว่าคุณอื่นได้ดี จิตก็ไม่อาจอยู่ในอารมณ์อันเดิมนั้นได้ กลับมีความทุกข์ใจเกิดขึ้นมาแทน คำที่ว่า “ทนอยู่ไม่ได้” นั้น หมายถึงจิตทนอยู่ในอารมณ์ปกติ ไม่ได้แบบนี้ ส่วนปากและร่างกายมันจะแสดงอะไรต่อไป นั้นเป็นเรื่องที่หลัง จะเอาความเปลี่ยนแปลงทางกายทางวาจา มาตัดสินว่า จิตมีริษยาหรือไม่แน่เสมอไป บางครั้งคนมีริษยาอาจแสดงออกในทางหนึ่งก็ได้ คือแทนที่จะแสดงความยินดีเมื่อคนอื่นได้ดี แต่เมื่อเห็นคนอื่นได้ดีกลับนั่งเสียอย่างนี้ก็มี เราดูอาการของคนอีกที อาการของคนมีริษยาเราต้องคอยดูเวลาผู้นั้นได้ยินได้ฟัง หรือได้รู้เห็นความดีความชอบของผู้อื่น หรือเวลาที่เขาพูดถึงความดีของผู้อื่น พูดง่ายๆ คือต้องเอาความดีเด่นของคนอื่นเข้าไปทดสอบดู เมื่อกระทบเข้ากับอารมณ์ เช่นนั้นเขามีความสุขหรือมีความทุกข์ เขามีความเบิกบานชื่นชมด้วยหรือไม่

๘. มัจฉริยะ

มัจฉริยะ คือความตระหนี่ ตรงกับลักษณะที่เราพูดกันว่าถี่เหนียว ลักษณะทางจิตที่เป็นมัจฉริยะนั้น ได้แก่ความตื่นตันใจในเมื่อจะต้องเสียสละประโยชน์ของตนให้แก่ผู้อื่นหรือแก่ส่วนรวม แต่เรื่องนี้ต้องพยายามทำความเข้าใจให้ถี่มิฉะนั้นจะเข้าใจผิด จะเอาการไม่เสียสละหรือการเสียสละมาก

หรือน้อยเป็นเกณฑ์ตัดสินมัจฉริยะอาจไม่ถูกต้องทีเดียว ในตอนนี้เราเอาเรื่องจ่ายเงินมาพูดกันเสียก่อน แล้วค่อยขยายความทีหลังว่า คนตระหนี่นั้นจะตระหนี่อะไรบ้าง อยากจะทราบความตระหนี่คือลักษณะอย่างไรจะต้องคิดถึงเรื่องจ่ายเงินเสียก่อน การจ่ายทรัพย์ของคนเรามีอยู่สองอย่าง คือ

๑. ทางจำเป็น

๒. ทางไม่จำเป็น

ทางจำเป็นหมายความว่า เป็นเรื่องจำเป็นที่เราจะต้องจ่ายเงิน จ่ายเสียจะดีขึ้นไม่จ่ายจะเสียการ เช่นจ่ายซื้ออาหารเลี้ยงดูคนในครอบครัวจ่ายรักษาตัวในเวลาเจ็บป่วย จ่ายทำบุญในกาลตามสมควร จ่ายเสียภาษาอากร จ่ายป้องกันภัยพิบัติแก่ส่วนรวม และแก่ประเทศชาติเหล่านี้ เป็นต้น เป็นทางจำเป็น

ทางไม่จำเป็น คือเรื่องฟุ่มเฟือยต่างๆ จะจ่ายก็ได้ไม่จ่ายก็ได้ บางทีงดจ่ายเสียบ้างกลับเป็นผลดีกว่าจ่าย เช่นการจ่ายในการมัวเมาเฮฮากับสุรานารี การเที่ยวเตร่ การดูหนังดูละคร การแต่งตัวหรือประดับประดาเกินความจำเป็น อดมันอดมีกัน เหล่านี้เป็นต้นเป็นตัวอย่างการจ่ายที่ไม่จำเป็น

กิเลสข้อมัจฉริยะนี้ คือความรู้สึกในใจที่ไม่ยอมให้จ่ายในคราวที่จำเป็นเท่านั้น จะเอาเรื่องฟุ่มเฟือยมาตัดสินไม่ได้เพื่อให้เข้าใจ ขอให้ดูภาพนี้

นี่คือทางใช้จ่ายทรัพย์มีอยู่สองทาง ทางจำเป็นมีความเสียสละกับความตระหนี่เป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามส่วนทางไม่จำเป็นมีความมัจฉัลกับความสุรุ่ยสุร่ายตรงกันข้าม ที่แยกให้ดูอย่างนี้ เพื่อจะให้เห็นตัวมัจฉริยะหรือตระหนี่ชัดๆ คือความตระหนี่นั้นมีอยู่ในทางจำเป็นเท่านั้น ตรงข้ามกับความเสียสละอย่าเอาเรื่องมัจฉัลและความสุรุ่ยสุร่ายมาตัดสินว่า มีมัจฉริยะหรือไม่ เพราะมันอยู่คนละทางกันใช้ตัดสินกันไม่ได้ จะตัดสินอะไรต้องเอาสิ่งที่อยู่ในทางเดียวกันตัดสิน บางคนเข้าใจเองง่ายๆ ว่าความตระหนี่ตรงข้ามกับความสุรุ่ยสุร่าย คนที่เห็นเขาประหยัดการใช้จ่าย ตัดเรื่องสุรุ่ยสุร่ายออกเสียว่าเป็นคนตระหนี่ อย่างนี้ผิด ไปเอาเรื่องสุรุ่ยสุร่ายมาตัดสินความตระหนี่ไม่ได้ เพราะมันคนละทาง ถ้ายังไม่เข้าใจให้พิจารณาทางจำเป็นกับทางไม่จำเป็นที่ขีดไว้ข้างบนนั้นจะทราบแน่ๆ ว่าอะไรมันตรงกับอะไร

รวมความว่า ความไม่ยอมเสียสละในสิ่งที่ควรเสียสละซึ่งเรียกว่า มัจฉริยะ นั้นเป็นความรู้สึกในจิตใจสังเกตใจตัวเราก็จะรู้ ถ้ามีเรื่องจำเป็นที่จะต้องเสียสละเกิดขึ้น และตนเองก็อยู่ในฐานะที่เสียสละได้ แต่ใจมันติดันเกิดความไม่สบายใจ ไม่เห็นด้วยไม่ยอมนี้แหละอาการของความตระหนี่ ถ้าเรื่องจะจ่ายนั้นไม่ใช่เรื่องจำเป็น หรือเป็นเรื่องจำเป็นแต่เราไม่อยู่ในฐานะที่จะเสียสละได้ เช่นเป็นคนยากจนไม่มีกำลังไม่มีทาง แม้จะเกิดความไม่สบายใจและไม่ยอมจ่าย ก็ไม่เป็นมัจฉริยะ ในคัมภีร์นวกนิบาต อังคุตรนิกาย พระพุทธองค์ทรงแสดงเรื่องของคนที่มีมัจฉริยะตระหนี่ไว้ ๕ เรื่องคือ

๑. อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่

๒. กุลมัจฉริยะ ตระหนี่ตระกูล

๓. ลามัจฉริยะ ตระหนี่ลาม
 ๔. วัณณมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ
 ๕. ธัมมมัจฉริยะ ตระหนี่ธรรมะ

๑๘

หมายความว่า คนที่มีมัจฉริยะในใจจะต้องแสดงอาการตระหนี่ออกมา ในทางใดก็ทางหนึ่ง หรือหลายๆ ทาง แต่ละข้อมีความหมายดังนี้

๑. อาวาสมัจฉริยะ ตระหนี่ที่อยู่ หมายความว่า หวงที่อยู่ ไม่อยากเฉลี่ยที่อยู่ให้คนอื่น ได้รับประโยชน์ด้วย ยกตัวอย่างเช่นในกรณีชาวบ้านทั่วไป อาวาสมัจฉริยะแสดงออกในเวลาใช้ร่วมกัน ให้คอยสังเกตดูเวลาคนหลายคนใช้ที่ร่วมกันแล้ว จะเห็นมัจฉริยะของคนอย่างชัดเจน เช่น คนโดยสารรถไฟได้มานั่งยาวพอนั่งสองคน แต่กันไว้นั่งคนเดียวตัวนั่งไม่เต็มก็เอาของมาวางไว้สุดม้าข้างหนึ่งทำที่ว่างคนจ้งไว้แล้ว ปลอยให้คนอื่น ๆ ยืนห้อยโหนกันไป อย่างเป็นอาวาสมัจฉริยะ คือหวงที่หวงที่พัก หวงที่จอดรถ จอดเรือ รวมอยู่ในอาวาสมัจฉริยะนี้ทั้งนั้น

๒. กุลมัจฉริยะ ตระหนี่ตระกูล คือหวงตระกูล ยกตัวอย่างเช่นในเรื่องจักรวงศ์ฯ หรือในสมัยถือไพร่ถือผู้ดี ก็เลสข้อนี้ต้นมากโดยเฉพาะที่ถือว่า คนมีตระกูลสูงศักดิ์ มักจะไม่ยอมให้คนในตระกูลต่ำกว่าเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย เช่นจะทำบุญก็ทำแต่ในคนชั้นเดียวกัน แม้จะมีคนที่ตระกูลต่ำกว่าร่วมโมทนาด้วยก็ไม่เต็มใจ จะเป็นว่ากลัวจะมีหน้าตาด้วย หรือกลัวศักดิ์ศรีของตระกูลจะเสียไปด้วย อย่างไรก็ตามแล้วแต่ ยกตัวอย่างเช่น ผู้มีฐานะบางคนสร้างกุฏิถวายวัด แล้วมีชาวบ้านชาวนาเอาเงินมาร่วมกุศลด้วย ทางวัดก็เอาเงินบริจาคสมทบต่อเติมบางส่วนของกุฏิ ครั้นต่อฉลองสมภารท่านเทศน์พรรณนาถึงผู้มีศรัทธาบริจาคทรัพย์ ท่านกล่าวถึงว่ามีคนโน้นคนนี้มาร่วมบริจาคสมทบด้วย เจ้าภาพใหญ่ได้ยินเข้าเกิดความไม่พอใจ นี่แหละอาการตระหนี่ตระกูล

๓. ลามัจฉริยะ ตระหนี่ลาม คือหวงรายได้ หวงผลประโยชน์ ยกตัวอย่างของพระแล้ว เห็นได้ชัดเนื่องจากพื้นเพของพระนั้นท่านมีระเบียบวินัย และมีธรรมะเป็นหลักความประพฤติอยู่แล้ว พอเกิดอะไรขึ้นก็ดูง่ายกว่าชาวบ้าน พระที่หวงสิ่งของไม่เฉลี่ยสงเคราะห์แก่ภิกษุสามเณรอื่นๆ หรือหวงกิจนิมนต์ เทศน์ก็อาตมาเอง ชักผ้าป่าก็อาตมาเอง รับสังฆทานก็อาตมาเอง จะเป็นการนิมนต์ก็รูปเดียว หรือก็รูปๆ ก็ตาม เป็นต่อนับ ๑ ที่ตนเองทุกที ทุกงาน ไม่รู้จักเสียสละให้พระรูป อื่นบ้าง อย่างนี้เป็นอาการตระหนี่ลาม ในทางชาวบ้านตรงกับตระหนี่ผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นโดยที่ถูกต้องแล้วน่าจะเฉลี่ย แต่รับเสียคนเดียวงานที่ไม่มีผลประโยชน์พิเศษก็ยกให้คนอื่นทำ ถ้างานใดมีผลประโยชน์ตอบแทนพิเศษก็ทำเสียเอง ความนึกคิดอย่างนี้ออกมาจากลามัจฉริยะนี้

๔. วัณณมัจฉริยะ ตระหนี่วรรณะ วรรณะแปลว่า “ผิว” หรือ “สี” ทุกวันนี้เราก็ใช้ อย่างพูดถึงพวกเดียวกันว่า “สีเดียวกัน” หรือพูดถึงคนต่างพวกว่า “ผิดสีกัน” คำว่า “สี” ในที่นี้ หมายถึง เหล่า อย่างเหล่าทหารเรือ เหล่าทหารอากาศ บางทีก็หมายถึงหมู่คณะ หมายถึงพวกและหมายถึง เกียรติยศชื่อเสียงอีกด้วย ที่ว่าตระหนี่วรรณะนั้น คือไม่ยอมให้ศักดิ์ศรีของพวกตนไปเป็นประโยชน์ของพวกคนอื่น รวมทั้งการที่ไม่ยอมให้คนอื่นมีหน้าตาด้วย พิจารณาดูแล้วอาการของวรรณมัจฉริยะ

^{๑๘} ๑. นวก. (บาลี) ๒๓/๖๙/๓๗๙, ๑. นวก. (ไทย) ๒๓/๖๙/๕๕๓.

นี้ ก็คล้ายๆ กับลามัจฉริยะนั่นเอง ต่างแต่ว่า ลามัจฉริยะนั้นตระหนักรู้ผลประโยชน์ที่เป็นวัตถุสิ่งของ ส่วนมัจฉริยะวาระนี้ตระหนักรู้ผลประโยชน์ที่เป็นเกียรติยศชื่อเสียง หรือความมีหน้ามีตา

๕. ธัมมมัจฉริยะ ตระหนักรู้ธรรม คำว่าตระหนักรู้ธรรมในที่นี้หมายถึงวิชาความรู้ ศิลปะ วิทยาต่างๆ ตัวรู้แล้วไม่ยากบอกคนอื่นกลัวเขารู้กัน ถ้าบอกก็บอกไม่หมด บอกเบี่ยงบ่าย

รวมความแล้วอุปกิเลสลำดับที่ ๗ คือมัจฉริยะ ความตระหนักรู้ ความหวง ความใจแคบ ขาดน้ำใจเสียสละในหัวข้อใหญ่ๆ ที่ว่ามาแล้ว ถ้าจะมีอาการของจิตอย่างอื่นเกิดเป็นปัญหาขึ้น ว่าจะปมัจฉริยะหรือไม่ ถ้าอนุโลมเข้ากับข้อใดข้อหนึ่งอาการนั้นก็ปมัจฉริยะ

การแก้มัจฉริยะ เมื่อรู้ว่ามีมัจฉริยะในจิตใจ ให้แก้ด้วยการเสียสละการบริจาคและการให้ คือจัดให้อะไรแก่คนอื่นเสียบ้าง แม้ว่าจะต้องฝืนใจทำ เพราะการให้นั้นจะเป็นการคลี่คลายมัจฉริยะในใจเราให้เบาบางลง

๙. มายา

คำว่า มายา นี้บางครั้งออกเสียงเป็นมารยา ความหมายอย่างเดียวกัน แต่ในภาษาบาลีจริง ๆ ใช้คำว่ามายาเป็นพื้น มายา คำนี้มี ความหมาย ๓ อย่าง คือ

- ๑) มายา หมายถึง ความมีเสน่ห์
- ๒) มายา หมายถึง กิริยาบอกความคิด
- ๓) มายา หมายถึง เล่ห์เหลี่ยม

มายาในข้อแรก คือหมายถึง เล่ห์อันน่ารัก ซึ่งมีอยู่ในตัวคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสตรี เป็นของเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ผู้หญิงบางคนมีเสน่ห์เป็นสมบัติ เพียงแต่เห็นหน้าก็รู้สึกรัก ตัวเสน่ห์นี้ บางทีก็เรียกว่ามายา อย่างในพุทธประวัติพระนามของพระพุทธมารดา คือ “มหามายา” เรียกเต็มว่า พระนางเจ้าสิริมหามายา คำว่ามหามายา ในที่นี้หมายถึงความสวยงาม มีเสน่ห์มาก มายาอย่างนี้เป็นรูปสมบัติ เป็นของที่ธรรมชาติปรุงแต่ง ตัวเองไม่ได้สร้างทำ นี่ความหมายหนึ่ง

มายาในหมายเลข ๒ หมายถึง กิริยาว่าบางอย่างที่แสดงออกจากจิต เมื่อจิตเกิดความนึกคิดในบางอย่าง เขาจะแสดงกิริยาท่าทางหรือว่าจางออกมาภายนอกให้คนอื่นรู้อย่างเช่น

- รู้สึกอาย แล้วหลบสายตา
- รู้สึกชอบ แล้วค้อน
- รู้สึกเสียใจ แล้วร้องไห้
- รู้สึกกลัวใจ แล้วถอนหายใจ
- รู้สึกชื่นใจ แล้วยิ้ม ฯลฯ

การหลบสายตา การค้อน การร้องไห้ การถอนหายใจ และการยิ้ม เป็นต้น เป็นอาการแสดงออกความรู้สึกในใจ เรียกว่า มายา ก็ได้ กิริยาอันเป็นมายาชนิดนี้มักจะแสดงออกมาเอง โดยที่ผู้นั้นไม่ได้มีเจตนาจะแสดงจะเรียกว่ากิริยานอกบังคับของจิตก็ได้ และเมื่อแสดงกิริยาดังนี้ออกแล้ว ก็ไม่มีผลเสียหายแก่คนอื่นเท่าใดนัก บางทีก็ทำให้คนอื่นเกิดสงสัย บางทีก็ทำให้เขารักได้บ้าง แต่บางทีก็ทำให้คนทั้งหลายรู้สึกหมั่นไส้ก็มี ไม่มีฤทธิ์เดชอะไรมากไปกว่านี้ มายาประเภทนี้จึงไม่ถึงขั้นเป็นกิเลส ไม่เป็นบาปเป็นกรรมแต่อย่างใด

มายาในหมายเลข ๓ หมายถึงเล่ห์เหลี่ยมเป็นการจงใจแสดงเล่ห์ เพื่อพรางความชั่วช้าของ
ตนเองให้คนอื่นเข้าใจผิด มายาประเภทนี้ที่เป็นกิเลส และมายาที่เป็นอุปกิเลสลำดับ ๘ ก็ หมายถึง
มายาประเภทนี้

มายา แปลตามศัพท์ว่า เล่ห์ คนมีมายาก็คือคนเจ้าเล่ห์ เล่ห์คืออะไร เล่ห์คือการทำให้
คลุมเครือทำให้สับสน ทำให้มีดมน แสดงออกได้เป็นสองลักษณะ คือ

- กิริยาที่ทำให้ ผู้อื่นหลงผิด เรียกว่า เล่ห์กระเท่ห์
- กิริยาที่ทำให้ผู้อื่นงงงวย เรียกว่า เล่ห์

เล่ห์ ที่เรียกว่าเล่ห์กระเท่ห์นั้น หมายถึง อาการที่สร้างทำเพื่อปกปิดความชั่วร้ายของตน
ให้คนอื่นหลงผิด

มายาของคนเราก็มียุ่หลายอย่าง และหลายชั้นในภาษาไทยดูเหมือนจะตรงกับคำว่า
“ลวงมัย” ความหมายแสดงถึงกิริยาที่สร้างทำ เพื่อปิดบังอำพรางความชั่วร้ายของตน พุดง่ายๆ คือมี
เจตนาจะหลอกลวงในตัว แต่ทำกิริยาอย่างอื่นปกปิดไว้เสีย ดังตัวอย่าง เช่น คนขอทานบางคน อวัยวะ
ร่างกายสมบูรณ์ดีเหมือนคนธรรมดา แต่เห็นว่าคนร่างกายปกติมักจะขอทานไม่ได้ผล ไม่ค่อยมีคน
สงสารจึงแกล้งทำเป็นง่อยบางที่ก็ทำเหมือนสันนิบาตกระตุก ปากเปี้ยวมือไม้สั่น บางคนทำเป็นนอน
หายใจแผ่วๆ อยู่บนกระดานแผ่นเดียวแสดงว่าที่มาขอทานนี้ก็มีคนเขามาหา มาได้ บางคนตัวไม่
มีบาดแผล แต่ทำเอาผ้าพันตามแขนตามขา ทำที่ตนเป็นแผลใหญ่เรื้อรัง ขอทานหญิงบางคนไปขอยืม
เด็กเขามาอุ้ม แสดงว่าตัวมีลูกผูกคอตาย อาการที่สร้างทำเพื่อปกปิดความจริง จะให้คนอื่นสงสารอย่างนี้เป็น
มายา เห็นจะเรียกว่า มายาขอทาน

นักบวชบางรูปมีเจตนาลามก เป็นผู้แสวงหาลาภ ถ้าจะครองจีวรศึกษาสิกขาวินัยอย่าง
พระธรรมดาหรือบำเพ็ญภาวนาในสำนักที่ครูบาอาจารย์อบรมสั่งสอนก็เกรงว่าลาภจะน้อย จึงสร้างทำ
อาการกิริยาและข้อปฏิบัติ ให้คนทั้งหลายเห็นว่าตนเป็นพระวิเศษ ห่มจีวรคร่ำๆ รุงรัง มีบริขารน้อยๆ
ปิกกรดนั่งหลับตาภาวนา ทำที่เป็นพุดน้อยสันโดษ เพื่อให้คนทั้งหลายเห็นว่าท่านเป็นพระวิเศษ
เคร่งครัดในสิกขาวินัยแล้วเอาของมาถวายมาก ๆ อย่างนี้ก็มี บางองค์อุทิศสำหรับหอบเอากันรูป เก่าๆ
มาจากที่อื่น เอามาทำเป็นปักไว้ข้างกรด แล้วก็จุดธูปทิ้งไว้สัก ๒-๓ ดอก ทำให้คนเห็นว่ามีคนมาขอ
ตรักรุดหรือลงกระหม่อมกันมาก ส่วนมากพระประเภทนี้จะปิกกรดตามข้างถนนในระแวงบ้าน ที่ใกล้
ที่ชุมนุมชน ซึ่งท่านเห็นว่าทำเลดี กิริยาที่ท่านเหล่านี้ก็เหมือนกับบนกะยางกีนปลานั้นเอง เป็นมายา
อย่างนี้เรียกว่าธุดงค์มายา

บางคนทำงานเป็นข้าราชการหรือลูกจ้างอยากลางาน เวลาเดินเข้าไปหานายเพื่ออนุญาต
ลา ถึงมีอาการปวดศีรษะนิดหน่อยก็ทำเป็นผมเผ้ายุ่งเหยิง เอามือกุมขมับหรือปวดท้องเพียงเล็กน้อย
ก็ทำเป็นเอามือกุมท้อง ตัวโก่งทำเป็นว่าเจ็บปวดมากทนไม่ไหวแล้ว เพื่อให้นายเห็นใจแล้วรีบอนุญาต
ให้ลา อาการมือกุมขมับและกดท้อง โก่งตัวตลอดจนทำเสียงระห้อยอ้อยอิ่ง ผู้ชายบางคนเจ็บป่วย
เล็กน้อย แต่อยากให้เห็นใจ ทำเป็นนอนหายใจระรวย กัดกรามบิตตัวทำท่าจะสิ้นใจให้ได้ เด็กก็มี
บางคนอยากเกโรงเรียนทำเป็นปวดท้องคลื่นไส้ มันไม่ถึงกับอาเจียน ก็เอามือล้วงคอให้มันอาเจียน
อาการเหล่านี้เป็นมายาทั้งนั้น ป่วยแบบนี้เรียกว่า โรคมายา

สรุปความว่า มายา คือ อาการที่แสดงพรางความจริงไว้ข้างใน เจตนาของผู้แสดงมายนั่น เขาตั้งจุดหมายไว้จุดหนึ่ง คือจะให้อีกฝ่ายหนึ่งรักตัว สงสารตัว เห็นอกเห็นใจตัว นี่เป็นจุดหมาย คล้ายๆ กะขุดหลุมที่หมายไว้ ที่นี้ทำอย่างไรคนอื่นเขาจึงจะมาตกหลุมของตัว ก็สร้างทำอาการต่างๆ เป็นการดึงใจของคนที่ตนประสงค์มาลงหลุมพราง กิริยาที่สร้างขึ้นนั้นแหละเรียกว่า มายา

១០. ឥរិយាបថ

สาเลยะะ สำนวนพูดซ้ำว่า “สาไถย” ความหมายอย่างเดียวกัน สาไถย กับ มายา สองข้อนี้เกี่ยวข้องใกล้เคียงมาก ถ้าเป็นผู้คนก็คงเป็นพี่น้องท้องเดียวกันทีเดียว มายาเป็นพี่ สาไถยเป็นน้อง หรือถ้าจะเอาพฤติกรรมของอุปกิเลสคู่นี้เข้าไปใส่ในข้อเปรียบเทียบนั้นด้วย มายาก็คงเป็นพี่สาวมีจริต จะก้านแพรวพราวนัก ส่วนสาไถยก็คงจะเป็นน้องชาย คอยอวดเก่งตามความคุ่มแน่นของมายาผู้พี่ ส่วนอาการที่แสดงออกนั้น ถ้าว่คนมายามีนิสัยขี้อวด ส่วนคนสาไถยนิสัยขี้อวด ผิดกันที่ออดกับอวดเท่านั้นเอง

สาเลยยะ หรือ สาไถย แปลว่าไถ้อวด หมายถึงความคุยโวโอหัง และมีคำใหม่อีกคำหนึ่ง คือคำว่าไม้ ก็พวกเดียวกันนี้ คนมีอุปนิสัยขี้โอ้อวดก็คือคนขี้โอ้อวด คนขี้อวดหรือคนไม้ ส่วนที่จะเอาออกอวด ก็มีต่างๆ เช่น

เอาความนั้งมือออกอวด เรียกว่า อวดนั้งอวดมือ

เอาความรู้^๒ออกอวด เรียกว่า อวดรู้^๒

เอาความฉลาดออกกวาด เรียกว่า อวดฉลาด

เอาความเก่งออกกวัด เรียกว่า กวัดเก่ง

เอาความดีออกกวาด เรียกว่า อวดดี

ยังมีเรื่องอื่นๆ อีกมากที่คนสาธิตจะใช้วัดได้ แต่ความมุ่งหมายของการวัดก็เหมือนๆ กัน คือผู้วัดมีเจตนาจะให้คนอื่นเกรงกลัวหรือเกิดอัศจรรย์ หรืออย่างน้อยก็ให้เขาชมความเก่งกล้าสามารถของตัว

อย่างไรก็ตามจะต้องยึดหลักเดิมไว้ให้ได้ คือหลักเจตนา อุปกิเลสทั้ง ๑๖ ข้อนี้เป็นเรื่องของเจตนา สาไถยนี้ก็เหมือนกัน เป็นอาการของจิตใจ ใจมันเกิดสาไถยขึ้นมา ไม่ว่าจะพูดจะทำอะไรก็เป็นการอวด เป็นสาไถยจนได้ แต่ถ้าใจไม่มีสาไถยคิดอย่างอื่นจึงพูดไปทำไป ก็ไม่เป็นการอ้ออวด พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระสาวกว่า พระองค์เป็นพระอรหันต์ได้ตรัสรู้ธรรมด้วยพระองค์เอง มีวิชาติ มีความประพฤดิเรียบร้อย ดังนั้นเป็นต้น ก็ไม่เป็นสาไถย ไม่เป็นการอวด เพราะเจตนาของพระองค์ไม่มุ่งจะอวด แต่ทรงมุ่งสอนให้พระสาวกเดินตามอย่างเท่านั้น

១១. ព័ន្ធរាង

ถั่มกะ คำนี้ถ้าเป็นนาม แปลว่า เสา ถ้าเป็นคำกริยา แปลว่า คำจุน อุดหนุน อุ้มชู ดูแล
แปลแล้วก็ไม่น่าเสียหาย กลับเป็นสิ่งที่มีประโยชน์เสียด้วยซ้ำ อย่างเช่นคนที่เราเรียกว่า “ผู้อุปถัมภ์”
ถ้าดูศัพท์กันแล้วอุปถัมภ์ ก็คือ อุป+ถั่มกะ นั่นเอง หมายถึง ผู้อุ้มชู หรือ เป็นหลักเป็นประธาน กันลืมน
สรุปว่าคำว่า ถั่มกะ ถ้าดูตามรูปศัพท์แล้วก็ไม่เสียหาย เป็นเรื่องของสิ่งที่มีลักษณะแข็งแรงสามารถจะ
คำจุนสิ่งอื่นไว้ได้ แต่เมื่อเอาคำนี้เข้ามาเป็นคุณบทของจิตใจ ถั่มกะ หมายถึง ความแข็งแกร่งของ
จิต แข็งเหมือนกันแต่แข็งคนละอย่าง ถ้าไม่เป็นไม้ถั่มกะก็เป็นไม้แข็งแรง แต่ถ้าใจเป็นถั่มกะ ก็เป็นใจ

แข่งกระด้าง เป็นความเสียหายของจิต อาการแข่งกระด้างของจิตอย่างนี้ ภาษาไทย เรียกว่า ความดื้อ คือหัวใจมันดื้อ ซึ่งเราเรียกสั้นๆ ว่า “หัวดื้อ” คนหัวดื้อมีสองประเภท คือประเภทดื้อด้าน กับประเภทดื้อดิ่ง ดื้อสองประเภทนี้ไปตอนที่มันกำเริบร้ายแรง แล้วเราเรียกต่างกันไปบ้าง พวกดื้อด้าน กลายเป็นคน “หัวแข็ง” ส่วนพวกดื้อดิ่ง กลายเป็นคน “หัวรั้น” ทั้งหัวแข็งทั้งหัวรั้นก็คือหัวดื้อนั่นเอง แต่ว่าเป็นคนละแบบ

คำว่ากล่าวตักเตือนอย่างนี้ ภาษาของศาสนาเรียกว่า โอวาท แปลว่า “กล่าวลง” หมายถึง คำที่กล่าวถ่ายทอดลงมา จากผู้ใหญ่ลงสู่ผู้น้อย จากคนเกิดก่อนลงสู่คนเกิดหลังจากคนความรู้สูงลงสู่คนความรู้ต่ำ คำโอวาทนั้นแบ่งเป็น ๒ ลักษณะ คือ

(๑) เป็นคำสั่ง (๒) เป็นคำสอน

ประเภทคำสั่ง ได้แก่ข้อที่ท่านผู้รู้สั่งไว้เป็นคำขาดว่าให้ทำ หรือไม่ให้ทำ คำสั่งทางพระพุทธศาสนาได้แก่ศีลหรือวินัย คำสั่งทางโลกหมายถึงกฎหมาย ระเบียบ วินัย กติการวมทั้งคำสั่งของผู้บังคับบัญชาด้วย คำสั่งดังกล่าวนี้อาจเป็นตบที่ตักเตือนให้จำกันได้ อาจประติขัขึ้นเป็นเครื่องหมายหรือสัญญาณก็ได้ เช่น ป้ายจราจรห้ามรถเข้า ห้ามรถออก ห้ามเลี้ยว ห้ามแซง ตลอดจนถึงแสงที่เป็นสัญญาณซึ่งได้ตกลงกันไว้ เช่นธงแดง ธงเขียว ไฟเขียว-แดง-เหลือง สิ่งเหล่านี้ทั้งหมดรวมอยู่ในคำสั่งโดยอนุโลม

ประเภทคำสอนได้แก่ แนะนำพร่ำสอนให้เราปฏิบัติ เพื่อให้ตัวดีขึ้น จะเป็นคำสอนทางศาสนาตรงๆ ก็ตาม คำสอนของผู้ใหญ่ คำสอนของพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ คำสุภาชิตหรือแม่คำชี้ชวนในทางดีโดยทางใด ๆ ก็ตาม รวมอยู่ในคำว่ากล่าวประเภทคำสอนนี้แยกกันให้พูดง่ายฟังง่าย เมื่อรวมกันแล้วก็คือ “คำสั่งสอน” นั่นเอง ที่จำเป็นต้องวกมาพูดถึงคำสั่งสอน ก็เพื่อจะแนะนำให้ท่านผู้อ่านรู้จัก ถมทะไฉนง่ายเข้าเพราะคำสั่งสอนกับถมทะเป็นคู่ปรับแก้กัน

คนที่มีการถมทะในใจ ใจจะมีการเบียดเบียนเกลียดชังคำสั่งสอน จะเกลียดมากเกลียดน้อยแล้วแต่ถมทะในใจจะรุนแรงเพียงใด ถ้าถมทะแรงมากก็เกลียดคำสั่งสอนมาก จนจิตเกิดความดันรนุ่นวายเหมือนถูกสาดด้วยน้ำร้อน โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าคำสั่งสอนนั้น เป็นคำสั่งสอนที่จะให้เลิกความดื้อด้วยแล้ว คนที่มีถมทะอย่างแรงจะรู้สึกเหมือนถูกด่าหรือถูกตบหน้าอย่างแรง เขาจะโกรธเคืองมากทีเดียว คือคนที่ดื้อไม่ยอมให้ใครว่าตัวดื้อ

๑๒. สารัมมะ

คำว่า สารัมมะ แปลว่า ความแข่งดีซึ่งเป็นคำแปลที่ชัดเจนและเหมาะสมที่สุดแล้ว จะหาคำแปลที่ดีกว่านี้ หรือแม้เท่าๆ กับคำนี้ดูเหมือนจะหาไม่ได้

สารัมมะที่ แปลว่า แข่งดีชวนให้เข้าใจผิด การแข่งกันทางโลกไม่เห็นว่าจะเสีย เช่น แข่งกันค้าแข่งกันขาย แข่งกันปรับปรุงงานให้ก้าวหน้า แข่งกีฬาแข่งอาวุธ สอบแข่งขันชิงทุน เรียนแข่งกันเอกคะแนนสอบ ไม่มีข้อใดที่น่าติเตียน และในทางศาสนาก็ไม่ได้ตำหนิการกระทำเหล่านี้ อาการเหล่านี้ ท่านได้ใช้คำว่าปรักกมะ แปลว่าก้าวหน้ แต่ทางโลกเราใช้คำว่า แข่งดี สรุปว่ากิริยาที่ชาวบ้านเราเรียกกันว่า แข่งหน้าจะไปตรงกับธรรมะ ข้อว่า ปรักกมะ ไม่เสียหายอะไร แต่กิริยาอย่างไรที่เป็นสารัมมะ มีคำไทยอยู่คู่หนึ่งอยู่ที่อาการของผู้ทำตรงกับอาการของสารัมมะ คือคำว่า “แย่ง” กิริยาที่เราเรียกว่า แข่ง กับ แย่ง ก็ต่างกัน แข่งเป็นเรื่องที่หมู่คณะจัดขึ้น เช่นแข่งรถแข่งเรือเขามีกรรมการ

และมีกติกาประกาศให้ทราบทั่วกัน ผู้โดยอยากเข้าแข่งก็แสดงตนให้กรรมการพิจารณา และลงสนามทำการแข่งขันกันตามกติกา นี่เรื่องแข่ง ส่วนการแย่งนั้นคือแย่งเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งจากคนอื่น อย่างเช่นเด็กแย่งขนมกัน เป็นการกระทำที่ไม่ยุติธรรม ไม่มีกติกา และไม่มีกรรมการ ร้ายที่สุดผู้แย่งมักจะไม่นบอกให้อีกฝ่ายหนึ่งรู้ตัวเสียด้วยซ้ำ เพราะชิงไหวชิงพริบกัน รวมความแล้วคำทั้งสองนี้มีอรรถรสไม่เหมือนกัน คำว่าแข่งนี้มีอรรถรสในทางดี หูของคนธรรมดาได้ยินคำนี้แล้วใจไม่คิดตำหนิว่าเสียหาย กลับให้เกียรติแก่ผู้นั้นเสียด้วยซ้ำ ส่วนคำว่า แย่ง นั้นพอได้ยินเข้าก็ชวนให้พิจารณาว่า ตัวคนที่แย่งเขาเป็นคนเลว เกเร, อุปกิเลส ข้อสัณนิษฐานนั้น อาการที่แสดงออกมาตรงกับความหมายของคำว่า “แย่ง” นี่ แต่เป็นการแย่งดีเขาเท่านั้นเอง และที่ว่า “แย่งดี” ในที่นี้หมายถึงดีอย่างที่ชาวบ้านรู้จักกัน คือ อำนาจวาสนาดำรงตำแหน่งหน้าที่ ความดีความเด่นยศศักดิ์เหล่านี้เท่านั้น ไม่ใช่หมายถึงความดีในทางธรรมะ เช่นการจำศีลภาวนา หรือการทำความเพียรละกิเลสแต่อย่างใด

คนแย่งดีก็คือคนที่พยายามจะแย่งเอาความดีเด่นนั้นมาเป็นของตัวเอง มีอยู่มากเหมือนกัน เช่นเจ้าหน้าที่ประจำแผนกคิดแย่งตำแหน่งหัวหน้าแผนกฯ คิดแย่งตำแหน่งหัวหน้า กองๆ กองคิดแย่งตำแหน่งอธิการบดี สูงขึ้นไปจนกระทั่งการแย่งราชบัลลังก์ในวงการจักรวงศ์ฯ ซึ่งเราเคยอ่านในพงศาวดาร หรือในทางพระก็มีการแย่งตำแหน่งสมภาร แย่งตำแหน่งอุปัชฌาย์ แย่งตำแหน่งเจ้าคณะ บางทีพวกโยมก็มีการแย่งตำแหน่งมรรคทายก ความคิดที่จะแย่งของพวกนักแย่งทั้งหลายตามตัวอย่างที่ยกมานี้ เรียกว่า สัณนิษฐาน ในอุปกิเลสข้อนี้

คนเราที่คิดตัดสินใจแข่งดีกับใครหรือคิดจะแย่งดีจากใครแล้ว ย่อมจะมุ่งเอาชนะให้ได้และคนที่อยากได้ชัยชนะย่อมไม่มีเวลาริรอ ยิ่งชนะได้เร็วเท่าไรยิ่งดี เพราะฉะนั้น เมื่อใครตัดสินใจจะแย่งหรือแข่งดีจากคนอื่นแล้ว ใจจึงกระวนกระวายอยากได้ ผลที่ต้องการในวันในพรุ่งนี้เดียว ความกระวนกระวายของใจนี้แหละจะทำให้จิตเกิดกิเลสอีกหลายอย่าง ที่จะทำให้การแข่งดีบรรลุผลสมประสงค์ กิเลสที่จะเกิดขึ้นคู่เคียงกันอย่างแน่นอนนั้น ตัวอย่างเช่น

- มักจะ ลบลู่คุณของผู้นั้นเสีย
- ปลาสะ ยกตัวขึ้นเทียมท่าน
- อิสสา ริษยาในความดีของท่าน
- มายา แสดงเล่ห์ทำที่ว่าตัวเองวิเศษ
- สาโลย คุยโวโอ้อวดตัวเอง
- อติมานะ ดูหมิ่นท่าน

พอใจเกิดสัณนิษฐานคิดจะแข่งดี หรือดำเนินการแย่งดีจากคนอื่นเท่านั้น อุปกิเลสที่เป็นสายเดียวกันนี้ ก็จะเกิดด้วยกันด้วย เพื่อจะช่วยให้การแข่งดีสำเร็จเร็วขึ้น เมื่อนักเลงจับกลุ่มกันมากๆ ในที่ใด แผนการและความไม่สงบเรียบร้อยย่อมเกิดขึ้นในที่นั้นเป็นธรรมดา กิเลสเหล่านี้ก็เหมือนกัน เมื่อมันมาเกิดรวมกันเข้าในใจของคนๆ เดียว ขอให้พิจารณาดูว่า สภาพในจิตใจของ คนๆ นั้น จะเป็นอย่างไร แน่นอนใจของเขาย่อมจะเต็มไปด้วยความคิดอันหยาบช้า คิดเลวๆ คิดต่ำๆ ไร้ความยุติธรรมเป็นใจที่ มีดมนเห็นผิดเป็นชอบ นี่คือจุดเสียชั้นในปรากฏอยู่ที่ในใจของคนมีสัณนิษฐาน

๑๓. มานะ

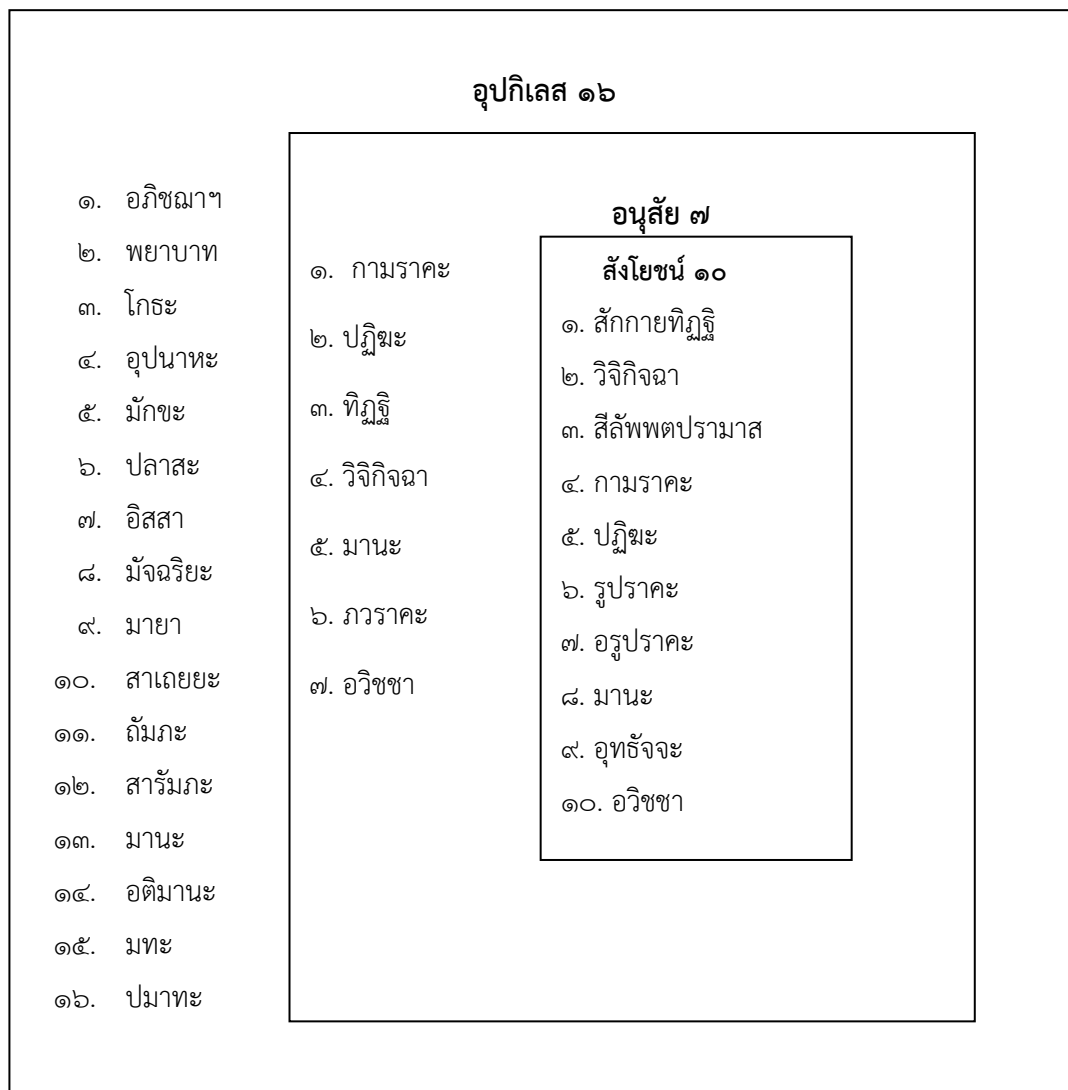
มานะเป็นอุปกิเลสอีกข้อหนึ่ง ที่ออกจะพิกลอยู่สักหน่อย คือถ้าพูดน้อยก็ความแถม ถ้าพูดมากความมัวเพราะภาษาไทยนำมาใช้ในความหมายที่ดี หมายถึงความขยันหมั่นเพียรหรือมานะอดทน แต่เมื่ออธิบายตามนัยธรรมะจะเห็นด้วยทันทีว่า กิเลสข้อนี้ซึ่งเลวร้ายอย่างไรวินั้น ที่เป็นเช่นนี้เพราะ มานะ มีหลายชั้น มานะชั้นหยาบเลวแท้ไม่มีปัญหา เป็นที่น่าตำหนิตีเดียณทั้งทางโลกและทางธรรม ส่วนมานะอย่างละเอียดกลับมาเป็นความดีแบบโลกๆ แต่เป็นความเสียสำหรับผู้ที่มีมุงโลกุตระคือพ้นจากโลก ชั้นของกิเลสชั้นนั้นท่านแยกไว้ ๓ ชั้นคือ

ชั้นหยาบ (แสดงออกภายนอก)

ชั้นกลาง (นอนนิ่งอยู่ในใจเรียกว่าอนุสัย)

ชั้นละเอียด (เพียงทำจิตไม่ให้หลุดพ้น เรียกว่า สังโยชน์)

กิเลสข้อมานะนี้มีอยู่ ๓ ชั้น คือ ชั้นหยาบๆ ที่เรียกว่า อุปกิเลส ชั้นกลางที่เรียกว่า อนุสัย ชั้นละเอียดที่เรียกว่า สังโยชน์ ดังแสดงในภาพต่อไปนี้

กิเลสในใจของคนมันละเอียดเข้าไปเป็นขั้นๆ ขึ้นหยาบอุปกิเลสขึ้น สุภาพชนคนสามัญเรา ธรรมดาพอจะเอาชนะได้ ขึ้นอนุสัยนั้นละเอียดไปอีกที เป็นวิสัยของกัลยาณผู้ปรารถนาความเพียร แรงกล้าที่จะเอาชนะ ส่วนขั้นในที่สุด คือขั้นสังโยชน์ต้องเป็นพระอริยบุคคลจึงจะตัดขาด กิเลสขั้น สังโยชน์นี้เวลาพระอริยบุคคลท่านละท่านก็ละจากหมายเลข ๑ ลงไปตามลำดับ เมื่อละได้หมดถึง หมายเลข ๑๐ ก็สำเร็จเป็นพระอรหันต์และเป็นอันสิ้นกิเลสหมดแล้วโดยเด็ดขาด

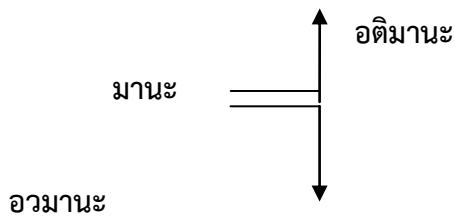
กิเลสข้อที่ชื่อว่า “มานะ” ในกรอบนั้น จะเห็นว่า มานะปรากฏชื่อในกิเลสทั้ง ๓ ชั้น และ อยู่ในลำดับเกือบรอบโหลทั้ง ๓ ชั้น เหมือนกัน ในอุปกิเลส ๑๖ ข้อ มานะมาในลำดับที่ ๑๓ - ๑๔ ใน อนุสัย ๗ ข้อ มานะมาในลำดับที่ ๕ และในสังโยชน์ ๑๐ มานะมาในลำดับที่ ๘ ทั้งนี้แสดงให้เห็นว่า มานะเป็นกิเลสที่กินลึกอยู่ทีเดียว มานะ แปลว่า ความถือตัว ตรงกับพฤติกรรมที่เราพูดกันว่า ความ เย่อหยิ่ง ความจองหอง ความทะนง กิริยาเหล่านี้แหละเรียกว่ามานะ เป็นอุปกิเลสข้อนี้ สิ่งที่คุณมี มานะอ้างอิงในการถือตัวนั้นมีหลายอย่าง เช่น ถือว่าตัวตระกูลสูง ถือว่าตัวความรู้สูง ถือว่าตัวมีอำนาจ หน้าที่สูง หรือจะถือความสูงในทางใดก็ได้ สิ่งที่คุณนั้นมันเป็นเชื่อให้มานะเท่านั้น ลงได้มีมานะแล้วใจ มันก็หาเรื่องถือจนได้ ไม่มีอย่างหนึ่ง ก็ถืออย่างหนึ่ง เหมือนกับคนอวดตามทีกล่าวมาแล้ว ตัวไม่สูงพอ ก็อาจจะเอาความสูงของคนอื่นมาถือก็ได้ เช่นถือว่าตัวรู้จักกับคนมียศสูง ตนใกล้ชิดกับผู้มีอำนาจสูง หรือขั้นที่สุดแม้แต่เป็นเพื่อนกับคนใช้ของผู้มีอำนาจสูงก็ได้เหมือนกัน คนประเภทนี้บางทีเรียกกันว่า คนหัวสูงเพราะชอบถือเรื่องสูงๆ ดังกล่าวแล้ว แต่เพราะค่าที่คนถืออย่างนี้ชอบถือตัวเป็นอย่างนั้น อย่างนี้ เราเลยเรียก คนอย่างนี้ว่า คนถือตัว

อนึ่ง ความถือตัวที่ท่านจัดว่าเป็นมานะในที่นี้จำเพาะ การถือตัวเพื่อหลีกเลี่ยงการทำความ ดีเท่านั้น เช่นถือว่าตัวเองเกิดในตระกูลสูง ถึงใครจะพูดอย่างไรก็โอเอนไปตามไม่ได้ ถือเอาตัวขึ้นมา กันท่าไม่ให้ตัวเองทำความดีอย่างนี้เท่านั้น ที่เรียกว่ามานะ ถือตัวว่าเพื่อทำความดี หรือเพื่อเว้นจาก ความชั่ว ก็ไม่เป็นมานะตามความหมายในอุปกิเลสนี้ เช่นถือตัวว่า เป็นลูกคนมีสกุลแล้วไม่ยอมทำ ความเสื่อมเสียต่างๆ ถือตัวว่าเป็นครูอาจารย์เขาไม่ยอมร่วมหัวกับผู้ทุจริตอย่างที่เป็นกัน ถืออย่างนี้ไม่ เป็นมานะ

๑๔. อติมานะ

ในอุปกิเลสข้อที่แล้วได้ว่า เรื่อง มานะมาแล้ว มานะนั้นมีพี่น้องทั้งเดียวกัน ๓ ตัว คือ มานะ ๑ อติมานะ ๑ กับ อวมานะ ๑ ในสองตัวหลังนี้ อติมานะ มีชื่อในบัญญัติอุปกิเลสอย่างชัดเจนอยู่ ในลำดับที่ ๑๔ ส่วนอวมานะ ไม่มีชื่อ แต่เราก็จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องทำความรู้ให้ครบ จะอย่างไรก็ตามเนื่องจากมานะทั้งสามนี้มีลักษณะคล้ายกันมากสายเดียวกัน ฉะนั้นเมื่อได้กล่าวถึงเรื่องมานะมา ละเอียดพอสมควรแล้ว การกล่าวถึงอติมานะกับอวมานะก็น้อยลง ก่อนอื่นขอให้ดูลำดับของมานะ เสียก่อน ในหัวข้อที่แล้วได้พบว่ากิเลสมานะนี้ไปชุกอยู่ ๖ จนกระทั่งถึงส่วนที่สุดของจิตใจ ในอนุสัยก็มี มานะ ในสังโยชน์ก็มีมานะ คำว่า มานะ ที่กล่าวมาในตอนก่อนหน้านี้ แปลกันว่า ความถือตัว ความทะนง ตัว คนมีกิเลสข้อนี้เสียหายแล้วเป็นคนตีราคาตัวเองผิด สำคัญตัวเองว่าเป็นคนประเสริฐจน ทำความ ดีไม่ได้ เพราะถูกมานะค้ำคอไว้นั้นแหละมานะเฉยๆ ครั้นมาในบทนี้มานะพบมานะเข้าอีก แต่มีชื่อ แปลกขึ้นกว่าก่อน คือมีคำว่า อติ นำหน้า เรียกเต็มว่า อติมานะ มานะกับอติมานะก็คล้ายๆ กัน มานะ นั้นถือตัวธรรมดา ส่วนอติมานะถือตัวมากกว่าธรรมดาถือตัวจัดจนกลายเป็นดูหมิ่นคนอื่น มานะอีกข้อ

หนึ่งซึ่งอยู่ในตระกูลวงศ์อันเดียวกัน แต่มีความสำคัญน้อยจึงไม่ถูกจัดในบัญชีอุปกิเลสด้วย คืออวมานะ หรือโอมานะ หมายถึง การดูหมิ่นตัวเอง ตกลงว่า มานะมีสามชนิดด้วยกัน คือมานะ อติมานะ อวมานะ ที่มีสามชนิดนี้ คือแยกตามลักษณะที่ถือตัวนั่นเอง หากจะลากเส้นโยงจะเป็นอย่างนี้

ที่ลากเส้นออกเป็นรูปร่างนี้ต้องการเพียงแต่จะชี้ให้เห็นว่า การถือของคนมีมานะในสามอย่างนี้ต่างกันอยู่ ถือกันคนละทาง คนที่มีอติมานะถือว่าตัวประเสริฐ จนมองเห็นมนุษย์ทั้งหลายต่ำช้า เลวทรามไปหมด ส่วนคนที่มีอวมานะกลับถือตัวว่าเป็นคนอาภัพวาสนาจนไม่คู่ควรที่จะทำความดีใดๆ นี่แหละความถือตัวที่ต่างกัน ข้างหนึ่งถือสูง อีกข้างหนึ่งถือต่ำ ถ้าจะเปรียบเทียบกับอาการคนป่วย คนมีอติมานะเหมือนคนเป็นโรคหลังแข็ง เป็นแล้วก้มไม่ลง ส่วนคนที่มีอวมานะเหมือนเป็นโรคหลังงอ เป็นแล้วเงยไม่ขึ้นเสียด้วยกันทั้งคู่

อติมานะ แปลตรงตัวว่า ถือตัวยิ่ง ถือตัวอย่างจัด ความหมายซึ่งแสดงออกทางพฤติกรรมของคนมีอุปกิเลสข้อนี้ คือการดูหมิ่นคนอื่น เหยียดหยามคนอื่น เป็นที่สงสัยว่า ถ้าเช่นนั้นจะไม่เหมือนกับมานะ ซึ่งเป็นอุปกิเลสข้อ ๑๓ หรือ ตอบว่าใกล้เคียงกัน แต่ไม่เหมือนกันทีเดียว มานะ เฉย ๆ นั้น เป็นเพียงถือตัว มัวแต่ตีราคาตัวเองเท่านั้น ส่วนอติมานะนี้ทำอาการกดราคาค่าตัวของคนอื่นด้วย คือไปดูหมิ่นดูแคลนคนอื่นเข้าความประพฤติเช่นนี้ บางที่เราเรียกว่า “ดูถูก”

- ถูก ตรงกันข้ามกับ ผิด
- ถูก ตรงกันข้ามกับ แพง

เฉพาะคำว่า ดูถูกนี้ เป็นถูกอย่างหลัง คือ ถูกตรงข้ามกับแพงไม่ใช่ตรงกับผิด คำว่า ดูถูก ก็หมายความว่า ดูด้วยการตีราคาให้เขาอย่างถูกๆ เห็นเขาเป็นคนไม่มีราคา ที่ว่าดูถูกๆ นั้นน่าจะถูกอย่างนี้มากกว่า ไม่ใช่ถูกตรงข้ามกับผิด สามัญชนทุกคนย่อมถือว่าตัวเองมีความสำคัญชีวิตมีค่า ถ้าใครมาตีราคาให้ถูกๆ ก็เลยไม่ชอบ ถ้าเป็นคนขี้โมโหโทโสหน่อยก็พาลเอาเรื่องกับคนดูถูกทีเดียว

การดูถูกคนอย่างว่ามานี้อาจดูถูกในแง่ไหนก็ได้ เช่น

- ดูถูกว่าเขามีความรู้น้อย
- ดูถูกว่าเขาฝีมือต่ำ
- ดูถูกว่าเขาเป็นคนโง่
- ดูถูกว่าเขาเป็นคนหย่อนกำลัง ฯลฯ

คนที่มีมานะประเภทนี้อย่างแรกจริงๆ แล้ว ก็อาจนึกดูหมิ่นไปได้ทั้งนั้น ดูหมิ่นเด็กก็ได้ ผู้ใหญ่ก็ได้ พ่อแม่ก็ดูหมิ่นได้ ญาติพี่น้องของตัวเองแท้ๆ ก็ดูหมิ่นได้ จนกระทั่งครูอาจารย์ก็ดูหมิ่นได้ รวมความว่าดูถูกดูหมิ่นได้ทั้งนั้น ไม่ว่าใคร ถ้าจะยกเว้นก็มีคนเดียวคือตัวเอง และขอพูดถึงอวมานะสัก

เล็กน้อย คนมีอวามานะนั้นถือคนละทางกับอติมานะ คือดูถูกดูหมิ่นตัวเองเห็นว่า คนอย่างตัวเองนี้เป็น
คนอภิปาวาสนาหาความดีไม่ได้ คนประเภทนี้มีอยู่มากเหมือนกัน แต่โทษไม่กระทบผู้อื่นเหมือน
อุปกิเลสข้ออื่น

คนมีอติมานะจึงเป็นคนมีความผิดติดตัวอยู่ ๒ กระพวง คือ

กระพวงที่ ๑ ถือตัว

กระพวงที่ ๒ ดูถูกคนอื่น

ตามกระพวงที่ ๑ การดูถูกคนอื่นที่เรียกว่า อติมานะนี้ เป็นผลเสียหายแก่ตัวผู้ประพุดติและ
แก่สังคมเป็นอันมากพูดกันง่าย ๆ คือไม่มีผลดีอะไรเลย ไม่ว่าจะเป็นด้านจิตใจ หรือทางความก้าวหน้า
หรือทางสังคมใช้ไม่ได้ทั้งสิ้น ที่มันเสียเริ่มเสียจากใจทีเดียว มานะอย่างนั้นเมื่อเกิดขึ้นในใจแล้ว มันทำ
ให้ใจเป็นธรรมชาติกระด้างหรือดำน ในพระบาลีบางแห่งพระพุทธเจ้าตรัสเรียก คน ที่มีกิเลสชนิดนี้ว่า
“คนกระด้าง” ตรงๆ ที่เดียว เช่นในบาลีในสูตรนินาต ขุททกนิกายว่า “ชาติถุโธ ธนถุโธ โคตตถุโธ
จ โย นโร สยญญตี อติมญญตี ตัม ปราภวโต มุขัม” แปลว่า คนกระด้างเพราะชาติ กระด้างเพราะทรัพย์
กระด้างเพราะตระกูล ชอบดูหมิ่นญาติของตน นั้นเป็นทางแห่งความเสื่อม^{๑๙}

คำว่า ถุโธ ในพระบาลีนี้แปลว่าความกระด้าง โดยความหมาย ๆ ถึงมานะ ความถือตัว
ซึ่งทำให้จิตใจกระด้าง พื้นที่ๆ เป็นลานหินลาดแข็งกระด้างเกินไป ปลูกพืชพันธุ์ให้งอกงามขึ้นไม่ได้
ต้นไม้ที่ตายแห้งแข็ง กระด้างแล้ว แม้จะรดน้ำเท่าไรก็งอกใบอีกไม่ได้ เพราะมันแข็งกระด้างเสียแล้ว
คนเราก็เหมือนกัน ถ้ามีลักษณะแข็งกระด้างเสียแล้ว คุณธรรมก็จะเกิดขึ้นไม่ได้ที่มีอยู่แล้งก็งอกงาม
ขึ้นไม่ได้

สิ่งที่ทำให้ใจกระด้างก็คือความเย่อหยิ่ง จองหองและการดูหมิ่นเหยียดหยามคนอื่นนี่เอง
ใจของคนประเภทนี้มีลักษณะเป็นต้นไม้ล้มดิน ไปไม่เท่าไรก็ตายซากเท่านั้นที่พอได้เห็นแล้วว่า กิเลส
ข้อนี้ทำความเสียหายอย่างไรให้แก่จิตใจ และคนที่มียึดใจกระด้างตามไปด้วย เขาจะเป็นคนชอบทำ
ชอบพูด เป็นเชิงดูหมิ่นเหยียดหยามคนอื่น และนั่นก็คือการริตรอนมิตรจิตมิตรใจที่คนทั้งหลายจะ
ให้แก่เขา สายตาที่ดูหมิ่นคนอื่นนั้น คือสายตาที่ท้าทายให้คนอื่นเป็นศัตรูต่อเขาเอง เขาพูดเพื่อหาศัตรู
เขาทำเพื่อหาศัตรู เขาทำเพื่อสร้างศัตรู เขาคิดเพื่อก่อศัตรู และรวมความโดยเบ็ดเสร็จเด็ดขาดก็คือ
เขามีชีวิตอยู่เพื่อสร้างศัตรูสำหรับตัวเขาเองยิ่งอายุยืน ศัตรูก็ยิ่งมากขึ้น เพราะใจของคนทุกคนที่ยังมี
กิเลสอยู่พร้อมที่จะเป็นศัตรูกับคนที่ดูหมิ่นเขาอยู่เสมอ เป็นอันว่าคนดูหมิ่นคนอื่นเป็นคนตัดทางก้าวหน้า
ของตนเอง

๑๕. มทะ

อุปกิเลสข้อ มทะ นี้แปลว่าได้แก่ความเมา หมายถึง เมาใจ การเมา มี ๒ อย่าง คือเมากาย
กับเมาใจเช่น การเมาเหล้านั้นเป็นเรื่องของเมากาย คือประสาททางกายทนต่อพิษเหล้าไม่ไหว มันก็
เลยเมา แต่ใจจริงของเขอาจไม่ได้เมาเหล้า เพียงแต่กินเป็นครั้งคราวหรือจำเพาะดื่มกับเขาบางคราว
นั่นเอง แล้วก็เลยเมา หายเมาแล้วอาจเข็ดหลาบไม่กินอีกแล้ว ถ้าเป็นอย่างนี้ใจก็ยังไม่เมา แล้วอย่างไร
จึงจะว่าใจเมา ที่ว่าใจเมา จะต้องหมายถึงว่า คนที่มัวเมากับการดื่มเหล้า เห็นเป็นดีเป็นชอบ กับการ

^{๑๙} พ.ศ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔/๓๕๖, พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔/๕๒๖.

กินการดื่ม เข้าดื่ม เย็นดื่ม ไม่เป็นอันคิดอ่านทำมาหากิน ถ้าใจเป็นอย่างนี้ เรียกว่าใจเมาในการดื่ม เหล้า มันเมาอยู่เรื่อย แม้ยังไม่ได้ดื่มมันก็เมา คือหมายถึงอาการที่จิตติดพันอ้อยอิ่งกับการดื่มใจเป็น อย่างนี้เรียกว่าใจเมาหรือเมาใจ เป็นลักษณะของมทะ

อาการเมาใจนี้ ยังมีอีกมากมาย แล้วแต่ว่าใจมันจะเมากับสิ่งใดของนั้นอาจไม่ใช่ของเมา แต่ใจมันเกิดเมาขึ้นก็ได้ เช่น

เมาอย่างเด็ก ก็มีเมาเที่ยว เมาหนังสตั๊ด เมาหยอดหลุม เมาทอยกอง เมาหนังสืออ่านเล่น เมาหนังสือการ์ตูน เมาว่าว เมาจิ้งหรีด เมาหมากเก็บ เมาอย่างพวกหนุ่มสาว ๆ สาว ๆ ก็มี เมาหนัง เมาเพื่อน เมาแต่งตัว เมาเที่ยว เมาคู่รัก เมาน้ำตก เมาชายทะเล เมาทัศนารจร เมากินเลี้ยง เมาร่ำวง ฯลฯ

เมาอย่างพวกผู้ใหญ่ยิ่งหนักหนา เป็นต้นว่า เมา “บ้านเล็ก ” เมาลูกเขย เมาสะใภ้ เมา หมากruk เมาสโมสร เมาบิลเลียด เมาไฟ เมาอำนาจ เมาพรรค เมาค่ายอ เมาหลวงพ่อ เมาพระเครื่อง เมาหมอดู เมาสลากกินรวบ เมากล้วยไม้ เมาทัศนารจรหรือเมืองนอก เมาให้สัมภาษณ์ เมากระทำุถาม และเมาอะไรๆ ตลอดจนเมาแต่งหนังสือด้วย เมาอย่างคนแก่ ส่วนมากเป็นเรื่องเมาสมบัติ เมาหลานๆ นี่คือเรื่อง มทะ ความเมาใจ อาการของใจที่เมากิเลสข้อนี้ คือความติดพัน เกาะเกี่ยว เพลิดเพลิน ถอนใจออกไม่ได้ เป็นคนละเรื่องกับการเมาทางกาย ถ้าสรุปอาการเมาทางกายกับเมาใจอย่าง ง่ายๆ เป็นดังนี้

เมากาย มีลักษณะ มึนเมา

เมาใจ มีลักษณะ มัวเมา

เมากายนั้นเมาแล้วมึน คือประสาทมึนชาหรือมึนงไป เรียกตามลักษณะว่า “มึนเมา ” ส่วนเมาใจนี้ เมาเข้าแล้วใจมิดมัว สลัว เลือนลาง มองไม่เห็นทางเสียหายใจอย่างนี้เรียกว่าใจมัว เมื่อ เรียกอาการเมา เราเลยเรียกว่า “มัวเมา”

๑๖. ปมทะ

ในบทก่อนได้กล่าวถึงความเมามาแล้วว่า การเมาทางกายมีหลายชั้นแล้วแต่ว่าสิ่งที่ทำให้ เมานั้นมีพิษสงแค่ไหน และคนผู้เมานั้นชอบเมาขนาดไหน เมาขนาดพอมึนๆ ก็มี เมาแล้วนอนมี เมาแล้วฟุ้งมี เมาแล้วโยเยมี เมาแล้วคำรามส่ารอกอาหารเก่ามี รวมความว่า เมาทางกายมีหลายแบบ หลายขนาด ส่วนการเมาทางใจก็มีหลายขนาดเหมือนกัน เมาขนาดทชุดมี ขนาดเสียมี ขนาดใช้การ ไม่ได้ก็มี ซึ่งจะได้เสนอต่อไป

อาการที่ใจเมานั้น มีอยู่สามชั้น แต่ละชั้นมีความเป็นไปต่างกัน คือ

๑. มโทะ เมามัว

๒. ปมโทะ เมาทัว

๓. อุมมโทะ เมาสุด

เมาชั้นที่ ๑ คือ มโทะ ตรงกับอุปกิเลส หมายเลข ๑๕ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วในบทก่อน

เมาชั้นที่ ๓ คือ อุมมโทะ แปลว่าเมาสุด หมายถึงว่าเมาสุดขีด เลยเกณฑ์ เลยขนาด ขอให้

นึกถึงทางกายมาเปรียบกันอีก ร่างกายของคนเราแต่ละคนมันขีดสุดอยู่เหมือนกันว่า จะเอาได้สูงสุด แค่ไหน ถ้าเมาเลยนั้นไปเป็นเหมือนกันว่า จะเอาได้สูงสุดแค่ไหน ถ้าเมาเลยนั้นไปเป็นอันตราย อาจล้ม พุบสิ้นสติไป หรือเส้นโลหิตแตก หรือหัวใจหยุดทำงานก็ได้ ถ้าเลยขีดที่มันจะเมาได้ตัวก็ตายการเมา

ทางใจก็คล้ายๆ กัน ใจแต่ละดวงมีกำลังไม่เท่ากันมีขีดสุดอยู่แล้วว่าจะเมาในอารมณ์ได้ขนาดไหน พูดง่ายๆ คือจะเสียใจได้มากที่สุดเท่าไร จะดีใจได้เต็มที่เท่าไร มันมีขีดสุดเหมือนกัน ถ้าใจเมาในอารมณ์เลยขีดนั้นไปใจจะหมดการทรงตัว ภาษาชาวบ้านเราเรียกใจที่เมาสุดขีดอย่างนี้ว่า “ใจบ้า” หรือ “คนเป็นบ้า” ความเมาประเภทอุมมโท หมายถึงเมาขนาดเป็นบ้านี่เอง จิตใจถึงขั้นนี้อยู่ในสภาพใช้การไม่ได้แล้ว เหมือนกับตายจากความเป็นผู้คนธรรมดา เมาขนาดนี้ท่านไม่จัดว่าเป็นอุปกิเลส เพราะเป็นคนนอกบัญญัติแล้วถึงจะทำอะไรก็ไม่มีใครติใครชม มีแต่ความสงสารเท่านั้น เพราะฉะนั้น เรื่องที่จะต้องพูดก็ไม่จำเป็น เพียงแต่ให้ทราบไว้ว่า ความเป็นบ้าของคนก็คืออาการเมาของใจอย่างหนึ่งเหมือนกัน

เมาชั้นที่ ๒ คือ ปมโท หรือ ปมาทะ ตรงกับอาการที่เราพูดกัน ว่า “ความประมาท” ตัวความประมาทนี้แหละที่พระพุทธองค์ทรงชี้ไว้ว่า เป็นอุปกิเลสลำดับที่ ๑๖ ซึ่งเป็นลำดับสุดท้าย

อาการอย่างใดที่เรียกว่า ประมาท จะต้องวิเคราะห์กันให้เข้าใจถึงแม้จะเป็นเรื่องที่ใครๆ ชอบพูดกันอยู่มาก แต่ก็มีไม่น้อยที่เข้าใจไขว้เขวไป เช่นเข้าใจว่า การดูถูกดูหมิ่นกันเป็นความประมาท เป็นต้น ซึ่งยังไม่สู้จะตรงตามความหมายแท้ การดูความประมาทนั้นเรามีอยู่ที่อยู่สองที่ คือ

๑. ดูคนประมาท

๒. ดูความประมาท

คนประมาท หมายความว่าดูพฤติกรรมของคน เช่นการทำงาน การขีดเขียน การขับชี่ยานพาหนะ การเดินเหิน การจัดแจงเกี่ยวกับตัวเองและครอบครัว รวมความว่าดูการทำงานของผู้นั้นนักเรียนส่วนมากเรียนกันมาว่า “ความประมาทคือการอยู่ปราศจากสติ” พูดง่ายๆ คือทำงานโดยขาดสติความคุมที่เรียนกันอย่างนี้ถูกต้องดีแล้ว ทางอรรถกถาบาลีก็ไม่ขัด แต่ความเข้าใจของนักเรียนอาจเข้าไม่ถึงจุดก็ได้ คือพวกนักเรียนได้เรียนว่า “ความประมาทคือการขาดสติ” ก็มักจะนึกวาดภาพว่าคนประเภทนี้ทำอะไรลงๆ ลืมๆ ไม่มีสติ เช่นเขียนหนังสือก็ตกๆ หล่นๆ แล้วเข้าใจเอาว่าความประมาทก็หมายความว่าแค่นี้ ถ้าตัวเขียนหนังสือไม่มีตกมีหล่นเลย ก็นึกภูมิใจว่าตนเป็นคนไม่ประมาท นี้เข้าไม่ถึง ที่จริงคนประมาทแล้วไม่ใช่เสียด้วยเรื่องซึ่งหลงลืมเท่านั้น การหลงๆ ลืมๆ นี้เป็นเพียงอาการบางอย่างของความประมาทเท่านั้น คนบางคนจมอยู่ในความประมาทมืดตัว แต่อาจไม่มีอาการผลอให้คนอื่นเห็นเลยก็ได้ เช่น คนมัวเมาในอบายมุข ที่นั่งเล่นไพ่ข้ามวันข้ามคืนนั้น คือจมอยู่ในความประมาทแล้ว แต่ใจขณะนั้นไม่มีผลอเลย จำแต่คุณเล่นเพลินดีนัก พวกนักเลงมั่ว นักเลงโป๊ก็เหมือนกัน จำวันเวลานัดได้แม่นยำยิ่งเสียกว่าอะไร คนเข้าวัดจำศีลภาวนาเสียอีก บางทีลืมหน้าลืมหลังแล้วอย่างนี้ใครกันแน่ที่มีความประมาท ที่จริงปัญหาเหล่านี้ยากเหลือเกินสำหรับนักธรรมะ ที่เอามาพูดไว้ด้วยสำหรับบางท่านที่อาจงุนงงสงสัยเท่านั้น

การที่จะวินิจฉัยว่า การทำงานของคนที่มีความประมาทแล้วเป็นอย่างไร ต้องสาวไปดูว่า ในอรรถกถาบาลีคัมภีร์ทางศาสนาท่านกล่าวไว้อย่างไรบ้าง แล้วเอามาใช้เป็นหลักพิจารณา มีศาสนสุภาษิตอยู่บทหนึ่งในปุจฉนทชาดก ขุททกนิกาย แสดงคุณลักษณะของคนไม่ประมาทไว้กระต๊อดร่น่าฟัง คำบาลีนั้นว่า

สงเกยย สงกิตพพานิ พิงระแวงภัยที่ควรระแวง

รุกเขยยานาคตัม ภย

พิงป้องกันภัยที่ยังมาไม่ถึง

๒๐

พระบาลีนี้บ่งบอกว่า ถ้าคนไม่ประมาทแล้วจะมีพฤติกรรมสองอย่าง คือรู้จักเป็นห่วง หรือกริ่งเกรงว่า ความเสียหายจะเกิดขึ้นแก่ตน ในทางนั้นทางนี้ เช่นเป็นห่วงสุขภาพจะเสีย เป็นห่วงว่าตนเองอาจยากจนลงไป เป็นห่วงว่าวิชาความรู้ของตนจะไม่พอเพียงกับความก้าวหน้า ดังนี้เป็นต้น ความเป็นห่วงในสิ่งที่ควรห่วงนี้และสำนวนทางศาสนาที่ท่านใช้คำว่า ระวางนี้ลักษณะหนึ่ง อีกอันหนึ่งคือความระวัง หมายความว่าไม่ใช่รู้จักแต่ระวางอย่างเดียวเท่านั้น แต่หากมีการคิดอ่านหรือจัดการป้องกันไว้ด้วย เช่นเป็นห่วงว่าตัวจะจนจึงป้องกันด้วยการประหยัดทรัพย์ เป็นห่วงว่าหน้าที่จะบกพร่อง จึงเพิ่มการตรวจสอบยิ่งขึ้นไปอีก อย่างนี้เป็นต้นเรียกว่าระวางนี้ว่าย่อๆ รวมความว่าคนที่ไม่ประมาทแล้วจะมีลักษณะสองอย่างปรากฏออกมา คือมีความระวางระวังอยู่เสมอ

ถ้าจะดูฝ่ายตรงกันข้าม คือดูพฤติกรรมของคนประมาท ก็เอาลักษณะสองอย่างนั้นมาเป็นหลักสังเกต คือคนที่ประมาทแล้วย่อมสังเกตได้ว่า

๑. เป็นคนขาดความระวาง
๒. เป็นคนขาดความระวัง

รวมความว่าไม่มีความระวางระวังนั่นเอง ส่วนจุดที่เราจะสังเกตว่าใครมีความความระวางระวังหรือไม่ ก็สังเกตจากความประพฤติกการทำงานผู้นั้น คนที่ขาดความระวางมักจะเป็นคนมองไม่เป็นทางเสีย เช่นมัวเมาไปกับการพนันขึ้นต่อ เห็นแต่ทางรวย ส่วนทางเสียหายลุ่มจมมองไม่เห็น อยากแต่จะเปิดหน้าต่างนอนให้เย็นสบาย แต่ไม่ได้ระวางว่าจะมีขโมยเข้ามาลักของในบ้านหรือไม่ ดังนี้เป็นต้น คนตามตัวอย่างที่ยกมานี้แหละคือคนขาดความระวาง ส่วนคนที่ขาดความระวังมักจะแสดงว่าตัวคิดถึงความเสียหายที่อาจเกิดขึ้นนั้นๆ อยู่ แล้วแต่ไม่สนใจ คนประเภทนี้เวลาเผชิญกับเหตุการณ์มักจะล้มทั้งยืน รวมความว่าคนที่ขาดความระวางแล้วเวลาเผชิญกับเหตุการณ์ร้าย มักจะเสียหายอย่างสิ้นท่า นึกถึงคนเดินทางก็แล้วกัน

คนขาดระวางหกล้มแล้วจึงรู้ว่าทางลื่น

คนขาดระวังว่าตัวลื่นเมื่อมันหกล้มแล้ว

คนที่ขาดความระวางและระวังอย่างนี้ รวมเรียกว่า “คนประมาท”

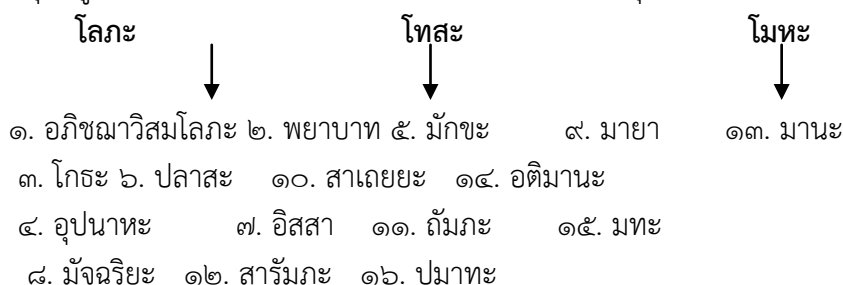
สรุปความว่า อุปกิเลส ๑๖ ข้อที่กล่าวมานี้ มีลักษณะเหมือนกับสนิม คือสนิมที่เกิดกับโลหะนั้นมันเกิดจากโลหะใด แล้วมันก็ลดความดีงามของโลหะนั้นลง เริ่มแต่ทำให้เสียความผุดผ่องดูไม่สดใส จนกระทั่งเสียคุณภาพที่จะใช้การ และผลที่สุดก็ทำให้โลหะนั้นเองสึกกร่อนใช้การไม่ได้เลย ในทางธรรมเรียกว่า เป็นความเศร้าหมองแห่งจิต อุปกิเลส ๑๖ อย่างนี้ก็เหมือนกันมันเกิดขึ้นในใจของเราเอง แล้วกลายเป็นเสนียดชีวิตของเราเอง เริ่มแต่ทำให้ลดความมีเสน่ห์อันน่ารักลงลดจนกระทั่งสมรรถภาพในการทำงาน เพื่อความก้าวหน้าของเราเอง จนผลที่สุดก็ป่วยจิตใจเราให้เสื่อมโทรมลุ่มจมวอดวายตายไปในที่สุด

เพราะฉะนั้น ถ้าท่านผู้ใดรู้สึกว่แก้ปัญหาชีวิตไม่ตก จะเป็นด้านสังคมก็ดี ด้านการงานก็ดี หรือด้านความสุขในครอบครัวก็ดี ควรจะได้ลองหันเข้ามาสำรวจดูที่เราเองบ้าง ดูซิว่ามันมีสนิมในใจหรือเปล่า โปรดอย่าลืมว่า ชีวิตของคนเรามีใจเป็นแกน ถ้าใจเกิดมีอุปกิเลส ๑๖ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งก็หมายความว่า แกนชีวิตของเรา กำลังถูกสนิมกัดกินและจะแตกสลายลง ยิ่งถ้าใจของใครมี “สนิม” หลากอย่างเกราะกรังมาก ก็พยากรณ์ได้เลยว่า หากไม่รีบไล่สนิมออกเสียบ้างแล้ว ชีวิตของเขาจะพังยับเยิน เพราะสนิมในใจกล่าวคืออุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต

๓.๓ โครงสร้างอุบายวิธีบรรเทาอกุศลมูล

๓.๓.๑ โครงสร้างของอกุศลมูล

อกุศลมูลคือโลภะ โทสะ โมหะ สามารถสังเคราะห์ลงเป็นอุปกิเลส ๑๖ ได้ดังนี้

๓.๓.๒ วิธีการบรรเทาอกุศลมูล

เมื่อได้ทราบตระกูลของอกุศลมูลแล้ว ในการหาวิธีการเพื่อบรรเทา ต้องใช้หลักธรรมเป็นอุบายเครื่องกำจัดหรือบรรเทาให้เบาบางลง หลักธรรมที่นำมาใช้คือ “บุญกิริยาวัตถุ ๓” หมายถึงที่ตั้งแห่งการทำบุญ, เรื่องที่จัดเป็นการทำความดี, หลักการทำความดี, ทรงความดี เพราะอกุศลเป็นความชั่ว, เป็นการให้ทำบุญหรือความดีมาเป็นเครื่องลบล้าง บุญกิริยาวัตถุมี ๓ ประการคือ

๑. ทานมัยบุญกิริยาวัตถุ ทำบุญด้วยการให้ปันสิ่งของ

๒. ศีลมัยบุญกิริยาวัตถุ ทำบุญด้วยการรักษาศีล หรือประพฤติดีมีระเบียบวินัย

๓. ภาวนามัยบุญกิริยาวัตถุ ทำบุญด้วยการเจริญภาวนาคือฝึกอบรมจิตใจ^{๒๑}

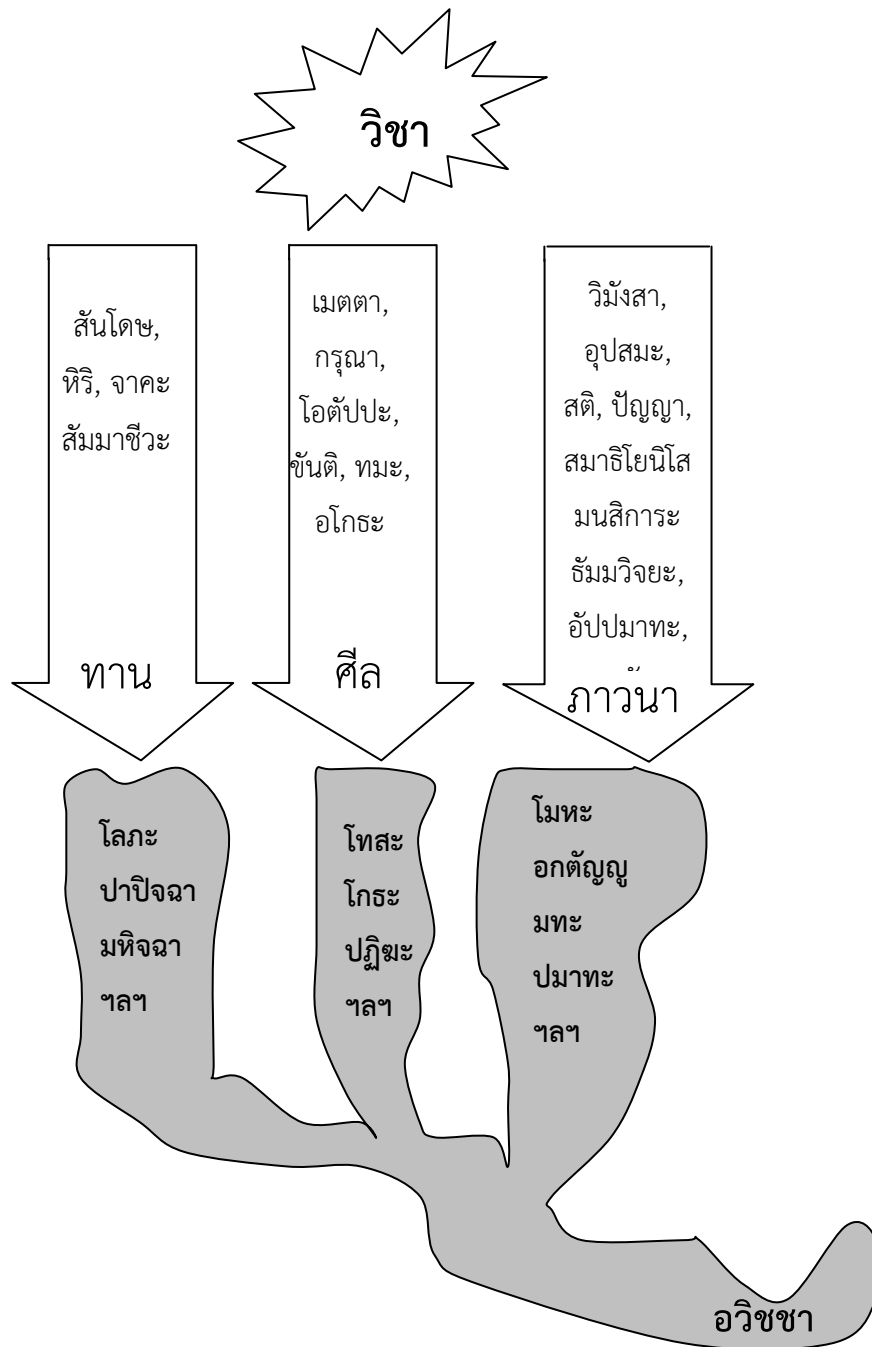
เมื่อจำแนกอกุศลมูลออกเป็น ๓ ตระกูล สามารถจัดหมวดกรรมบุญกิริยาวัตถุเป็นเครื่องบรรเทาหรือกำจัดได้ดังนี้

- พวกตระกูลโลภะ ให้ขจัดได้ด้วยการเสียสละสิ่งของ (ทาน)
- พวกตระกูลโทสะ ให้ขจัดได้ด้วยการรักษามารยาท (ศีล)
- พวกตระกูลโมหะ ให้ขจัดได้ด้วยการอบรมปัญญา (ภาวนา)

^{๒๑}ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๕, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙ ; อง.อภฺจก. (บาลี) ๒๓/๓๖/๑๙๘, อง.อภฺจก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๙๔; ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๖๐/๒๗๘, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๐/๔๑๕.

พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์ ได้แสดงแผนผังเพื่อให้เข้าใจได้ง่ายและชัดเจน ดังนี้

๒๒

อย่างไรก็ดี เพื่อตีกรอบบุญกิริยาวัตถุให้แจ่มชัดขอยกเอาพระพุทธดำรัสของพระผู้มีพระภาคตรัสกะภิกษุทั้งหลายใน ปุณณกิริยาวัตถุสูตร ซึ่งเป็นอาคตสถานที่เห็นว่าแจ่มแจ้งกว่าอีก ๒ แห่ง ดังนี้

^{๒๒} ที่มา : พ.อ. ปิ่น มุทุกันต์, **สนิมในใจ**, (กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, ๒๕๒๑), หน้า ๔๐.

บุญกิริยาวัตถุสูตร ว่าด้วยบุญกิริยาวัตถุ^{๒๓}

ภิกษุทั้งหลาย บุญกิริยาวัตถุ ๓ ประการนี้ คือ

๑. บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทาน
๒. บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีล
๓. บุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนา

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานนิดหน่อยทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลนิดหน่อย และไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลยหลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้โชคร้ายในมนุษย์

บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานพอประมาณทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลพอประมาณ แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเข้าถึงความเป็นผู้โชคดีในมนุษย์ บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นจาตุมหาราช ภิกษุทั้งหลาย ท้าวมหาหาราชทั้ง ๔ ในชั้นนั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นจาตุมหาราชได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นทิพย์ เสียงที่เป็นทิพย์ กลิ่นที่เป็นทิพย์รสที่เป็นทิพย์ โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์

บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นดาวดึงส์ ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสักกะจอมเทพในชั้นดาวดึงส์นั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นดาวดึงส์ได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์...โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นยามา ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสุยามเทพบุตรในชั้นยามานั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นยามาได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์...โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นดุสิต ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสันดุสิตในชั้นดุสิตนั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นดุสิตได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์...โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์

^{๒๓}บุญกิริยาวัตถุ มาจาก บุญกิริยา + วัตถุ แยกอธิบายความหมายได้ดังนี้ (๑) บุญกิริยา หมายถึงการตั้งใจบำเพ็ญบุญ (๒) วัตถุ หมายถึง ที่ตั้งหรือเหตุให้เกิดอานิสงส์ต่างๆ ดังนั้น บุญกิริยาวัตถุ จึงหมายถึงการบำเพ็ญบุญอันเป็นเหตุให้เกิดอานิสงส์ ; ดู ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๐๕/๑๙๓-๑๙๖, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๒๖๙, ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๖๐-๖๑/๒๗๘, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๖๐-๖๑/๔๑๕.

บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นนิมมานรดี ภิกษุทั้งหลาย ท้าวสุณิมิตเทพบุตรในชั้นนิมมานรดีนั้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นนิมมานรดีได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์...โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์

บุคคลบางคนในโลกนี้ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานมีประมาณยิ่ง ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลมีประมาณยิ่ง แต่ไม่จัดแจงบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยภาวนาเลย หลังจากตายแล้ว เขาย่อมเกิดร่วมกับเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีภิกษุทั้งหลาย ท้าวสวตติเทพบุตรในชั้นปรนิมมิตวสวัตดีนั้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตดีได้ โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นทิพย์ เสียงที่เป็นทิพย์ กลิ่นที่เป็นทิพย์ รสที่เป็นทิพย์ โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์^{๒๔}

เพราะฉะนั้น เมื่อตีกรอบหลักธรรมที่จะให้เป็นอุบายบรรเทาอกุศลมูล ๓ โดยสังเคราะห์ หัวข้อไป ตามอุปกิเลส ๑๖ ดังนี้แล้ว จะได้นำมาเป็นตัวตั้งในการประยุกต์ใช้กับชีวิตประจำวัน ในบทต่อไป

๓.๔ ความสรุป

สรุปความตามบทที่ ๓ ก็คือ รูปแบบและวิธีการบรรเทาอกุศลมูลในชีวิตประจำวัน ยึดหลัก ๔ ประการ ในการกำหนดประเด็นของเรื่อง คือประการแรกยึดกรอบวิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ เพื่อมุ่งสกัดหรือกำจัดอวิชชาโดยตรง และมุ่งสกัดหรือบรรเทาตัณหา นัยนี้ยึดมติแนวคิดของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นวิธีการ กล่าวคือ จัดตามเหตุและผล เป็นไปตามเหตุและผล โดยยึดหลัก อริยสัจสี่เป็นกรอบ คือให้รู้จักทุกข์คือปัญหา เมื่อรู้ปัญญา ถึงขั้นค้นหาสาเหตุ ซึ่งเรียกว่าสมุทัย เมื่อทราบสาเหตุแล้ว ก็ต้องคิดค้นหาวิธีการเพื่อบรรเทาปัญหา ซึ่งเรียกว่า มรรค ดังนั้น การคิดหาอุบายวิธีการบรรเทาอกุศลมูลจึงใช้วิธีคิดแบบโยนิโสมนสิการ

ประการที่สอง เป็นการสังเคราะห์อกุศลมูล ๓ จัดลงในอุปกิเลส ๑๖ ประการ ทั้งนี้ได้ใช้ อรรถาธิบายตามอรรถกถา ปปัญจสูทนี ของพระพุทโธมหาราชตรงกับข้อของอุปกิเลส ๑๖ คือ อภิชฌาวิสมโลภะ พยาบาท โกธะ อุปนาหะ มกฺขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเลยะ ถัมมะ สารัมมะ มานะ อติมานะ มทะและ ปมาทะ

ประการที่สาม การจัดหมวดหมู่ของอุปกิเลส ๑๖ ซึ่งเรียกว่าจำพวกหรือตระกูลของอกุศลมูล อันได้แก่ตระกูลโลภะ มีอภิชฌาวิสมโลภะ ตระกูลโทสะ มีพยาบาท โกธะ และอุปนาหะ ตระกูลโมหะ มีมกฺขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ มายา สาเลยะ ถัมมะ สารัมมะ มานะ อติมานะ มทะและ ปมาทะ

^{๒๔} ๑.อรรถก. (บาลี) ๒๓/๓๖/ ๑๙๘-๑๙๙, ๑.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๓๖/ ๒๙๔-๒๙๖.

ประการที่สี่ คือตีกรอบวิธีการบรรเทา อกุศลมูล ๓ ตามการสังเคราะห์เป็นอุปกิเลส ๑๖ ตามบุญกิริยาวัตถุ ๓ กล่าวคือ อุปกิเลสตระกูลโลภะกำจัดหรือบรรเทาด้วยทาน อุปกิเลสตระกูลโทสะกำจัดหรือบรรเทาด้วยศีล อุปกิเลสตระกูลโมหะกำจัดหรือบรรเทาด้วยภาวนาคือปัญญา

ดังนั้น บทที่ ๓ นี้ จึงเป็นการนำเอาหลักการแยกวิธีการบรรเทาอกุศลมูล ๓ เพื่อให้ข้อเสนอแนะเป็นการสังเคราะห์ได้แก่นำเอารูปแบบของวิธีการบรรเทาดังกล่าวมานี้ไปใช้ในชีวิตประจำวันในบทต่อไป